

The Hague Centre
for Strategic Studies

Geweld aan de horizon

Trends omtrent geweld en maatschappelijke stabiliteit

Gerben Bakker, Pieter-Jan Vandoren, Ayla Elzinga
en Philippe van Pappelendam

November 2024

Geweld aan de horizon

Trends omtrent geweld en
maatschappelijke stabiliteit

Auteurs:

Gerben Bakker, Pieter-Jan Vandoren, Ayla Elzinga en
Philippe van Pappelendam

Met medewerking van:

Tim Sweijts, Paul Sinning, Frank Bekkers, Jesse Kommandeur,
Bart Vossebelt en Emma Bokel

Met dank aan:

Mijchanou Kowalczyk en Lise Houwing, team Strategie
en Innovatie Nederlandse politie

Geraadpleegde deskundigen:

- **Dhr. Pieter Bindt** – Schout-bij-nacht b.d. en voormalig directeur van de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD). Zelfstandig adviseur en tevens verschillende neventaken waaronder 'subject matter expert' bij The Hague Centre for Strategic Studies (HCSS)
- **Mevr. Maïke Borst** – Operationeel Specialist C (OSINT), Internet Ondersteuningsgroep (iOG), Team Digitale Opsporing.
- **Dhr. Dr. Maarten Bolhuis** – Universitair docent criminologie aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid aan de VU Amsterdam. Programmacoördinator International Crimes, Conflict & Criminology, bestuurslid van het Center for International Criminal Justice (CICJ).
- **Dhr. Tom Driessen** – Onafhankelijk adviseur en spreker, voormalig directeur Strategisch Kenniscentrum georganiseerde ondermijnende criminaliteit en directeur ondermijning bij de Nederlandse politie. Thans 'subject matter expert' bij The Hague Centre for Strategic Studies (HCSS).
- **Dhr. Dr. Yarin Eski** – Universitair hoofddocent Bestuurskunde aan de Vrije Universiteit (VU) Amsterdam op het gebied van criminologie, bestuur en politiezorg. Tevens mededirecteur van het Resilience, Security and Civil Unrest (ReSCU) R&I Lab.
- **Mevr. Prof. Dr. Janine Jansen** – Hoofd onderzoek van het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld van de Nederlandse politie, lector Geweld in Afhankelijkheidsrelaties aan Avans Hogeschool en de Politieacademie, en hoogleraar Criminologie en Rechtsantropologie aan de Open Universiteit.
- **Dhr. Wilfred Janmaat** – Hoofdinspecteur van politie en hoofd van het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld (LEC EGG) van de Nederlandse politie.
- **Mevr. Ellen van Krimpen** – Operationeel specialist van politie, digitale expertise internet ondersteuningsgroep (iOG), dienst regionale recherche (DRR), voorzitter landelijke vakgroep Gaming.

- **Mevr. Prof. Dr. Marieke Liem** – Hoogleraar Veiligheid en Interventies aan de Universiteit Leiden, specialist op het domein van interpersoonlijk geweld en beheerder van de Dutch Homicide Monitor.
- **“Mary”** – Onafhankelijk OSINT-activiste, onder andere actief voor civiele intelligence initiatieven zoals Capitol Terrorists Exposers.
- **Dhr. Prof. Dr. Frank Phillipson** – Senior onderzoeker optimalisatie en quantum algoritmes TNO en professor Computational Operations Research, Quantum Enhanced Decision Intelligence aan de Universiteit Maastricht.
- **Mevr. Prof. Dr. Alette Smeulers** – Hoogleraar internationale misdrijven en specialist op het gebied van oorlogsmisdadigers en internationale criminologie aan het University College Groningen.
- **Dhr. Bart Wisbrun** – Voorzitter en oprichter Landelijke Stichting tegen Zinloos Geweld.
- Naast deze personen hebben er gesprekken plaatsgevonden met professionals op het gebied van radicalisering en extremisme die anoniem blijven.

Cover image source:

[CC](#) adapted from JStark1809 / Deterrence Dispensed, licensed under [CC BY 4.0](#)

November 2024

Dit onderzoek is verricht door HCSS in opdracht van de Nederlandse politie, als onderdeel van het meerjarige programma *Strategische Monitor Politie*. Dit programma heeft tot doel een duiding van relevante trends en ontwikkelingen te geven, om daarmee de strategievorming van de Nederlandse politie te ondersteunen. Deze studie is nadrukkelijk niet bedoeld als een alomvattende wetenschappelijke analyse, maar vormt een eerste verkenning waarmee het een basis biedt voor dialoog.

Het onderzoek voor dit rapport is afgerond in **september 2024**. Gebeurtenissen of ontwikkelingen die plaatsvonden in de periode tussen afronding en publicatie zijn niet van invloed geweest op de bevindingen.

© *The Hague* Centre for Strategic Studies behoudt zich alle rechten voor. Geen enkel onderdeel van dit rapport mag gereproduceerd of gepubliceerd worden in welke vorm dan ook, in print, microfilm, fotografie, of op enig andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van HCSS. De rechten van alle foto's zijn voor behouden aan hun respectievelijke eigenaars.

Inhoud

Managementsamenvatting	IV
1. Inleiding	1
2. Geweld in het kort	2
3. Hoofdtrends op het gebied van geweld	4
3.1. De betekenis van geweld is in transitie	4
3.2. Geweld neemt af maar neemt op andere manieren juist toe	8
3.3. De maatschappelijke effecten van geweld worden complexer	12
3.4. Online geweldsverheerlijking verbreidt zich en heeft fysieke repercussies	17
3.5. Geweldstechnologie democratiseert	22
3.6. Het statelijk geweldsmonopolie komt verder onder druk	26
3.7. De onzekere wereldsituatie beïnvloedt de geweldsdreiging van buitenaf	29
3.8. Wat betekenen deze trends voor de maatschappelijke stabiliteit?	31
4. Hoe ons te verhouden tot het geweld dat nog komen gaat?	34
4.1. Beleid richten tegen geweld in een gepolariseerde tijd	34
4.2. Bestuursdilemma's in het licht van de democratisering van technologie	36
4.3. Investeren in kennis en kunde omtrent geweldspreventie en -bestrijding	39
4.4. Sturen binnen de onderlinge burgerlijke verhoudingen	41
4.5. Hoe nu verder?	42

Management-samenvatting

Geweld wordt pluriformer en breder geïnterpreteerd door veranderende waarden en technologische ontwikkelingen. Online bloeit geweldsverheerlijking. Technologische vooruitgang vergroot de dreiging van geweld door eenlingen en kan het statelijk geweldsmonopolie onder druk zetten. Dit alles gebeurt tegen de achtergrond van een onrustige mondiale veiligheidsdynamiek. Om te kunnen anticiperen is het van belang de hoofdtrends in geweld te onderscheiden om zo de maatschappelijke stabiliteit te waarborgen in de toekomst.

1. **De betekenis van geweld is in transitie.** De definitie van geweld is aan het veranderen. Meer niet-fysieke vormen van geweld 'strijden' om erkenning, zoals psychologisch en systemisch geweld. Door veranderende normen en psychologische inzichten is er meer aandacht voor sluimerende vormen, zoals online intimidatie of geweld tegen vrouwen. Soms ligt deze verschuiving in het verlengde van de strijd voor sociale rechtvaardigheid. Hierop wordt maatschappelijk verdeeld gereageerd.
2. **Geweld neemt af maar neemt op andere manieren juist toe.** Hoewel traditioneel fysiek geweld, zoals moord en zware mishandeling, in landen zoals Nederland afneemt, neemt geweld op andere manieren toe. Denk aan digitale vormen van intimidatie of bomplaat-singen in het criminele circuit. Verborgene manifestaties van geweld komen bovendien niet altijd in het gegevensbeeld naar boven.
3. **De maatschappelijke effecten van geweld worden complexer.** Geweld heeft forse maatschappelijke effecten die onoverzichtelijker worden door een hoogdiverse samenleving en een groter palet aan geweldsverschijnselen dat geadresseerd moet worden. Intergenerationele overdracht van psychologische schade leidt ertoe dat geweldsproblemen persisteren. Ook zijn de economische kosten groot, zoals de kosten voor hulpverlening en het strafrechtstelsel. Geweld veroorzaakt angst en onbehagen die het vertrouwen in instellingen verzwakt.
4. **Online geweldsverheerlijking verbreidt zich en heeft fysieke repercussies.** De online realiteit fungeert als platform voor de verspreiding van gewelddadige en extremistische content. Rechtsextremistische, jihadistische en anti-institutionele netwerken gebruiken fora om volgers te mobiliseren en radicaliseren. Dit heeft fysieke repercussies, van politieke beïnvloeding tot de mogelijkheid van aanslagen. De opkomst van extremistische 'active clubs', die jongeren aantrekken door middel van positieve activiteiten zoals fitness, representeert een 'rechtsextremisme 3.0' dat handig laveert tussen online en offline activiteit.
5. **Geweldstechnologie democratiseert.** De democratisering van technologie heeft geleid tot een grotere beschikbaarheid van gewelddadige middelen. Voorheen exclusieve technologieën zoals drones, 3D-geprinte wapens en kunstmatige intelligentie zijn nu toegankelijker geworden voor eenlingen en extremistische groepen. Dit verhoogt de dreiging van technologisch gedreven geweld, zoals aanslagen of cyberaanvallen.
6. **Het statelijk geweldsmonopolie komt verder onder druk.** De benodigde span-of-control om alle nieuwe dreigingen te kunnen signaleren en pareren is er niet. De vanouds asymmetrische relatie staat versus burgers, als het gaat om het beheer van geweldstechnologie, is aan het verdwijnen. Afhankelijkheden van private en civiele initiatieven maken de staat bovendien kwetsbaarder in zijn kunnen en zijn legitimiteit.

7. **De onzekere wereldsituatie vergroot de gewelds dreiging van buitenaf.** Conflicten en oorlogen kunnen transnationaal doorwerken en spanningen vergroten in de samenleving. De oorlogssituatie is aan het normaliseren. Angst voor (reële) grootschalige versterking van onze kwetsbare samenleving heeft de noodzaak tot nationale en persoonlijke weerbaarheid op de agenda gezet.

Op hoofdlijnen is er een aantal accenten dat in dit rapport naar voren komt in het richten van beleid tegen geweld:

Beleid richten tegen geweld in een gepolariseerde tijd. Het huidige gepolariseerde maatschappelijke klimaat compliceert het ontwikkelen van beleid. Progressieve en conservatieve flanken hebben tegengestelde opvattingen over geweld, wat het moeilijk maakt om beleid te creëren dat op brede maatschappelijke steun kan rekenen. Om niet te verzanden in ideologische complexiteit is het van belang te focussen op *evidence-based* beleid. Het is politiek essentieel om te scheiden tussen activisme en neutraal beleid.

De nood tot verfijndere kennisopbouw. Iets tegen geweld dóen vereist kennis over wat geweld dóet. We moeten daarvoor ook voorbij het acute belang van het slachtofferschap denken. Een beter begrip van zowel de daders als de diepere maatschappelijke effecten helpt bij het ontwikkelen van gefundeerd probleemgestuurd beleid. Sommige maatschappelijke effecten zijn gefragmenteerd of slecht in beeld. Bijvoorbeeld, we weten niet goed wat de stijgende intimidatie van politici precies voor implicaties heeft voor onze democratie. De steeds complexere en diversere samenleving versterkt de vraag naar solide kennisopbouw. Dit vereist langduriger onderzoeksprogramma's, verfijndere registratiemethoden en de politieke wil om te investeren in techniek en wetenschap.

Extra aandacht moet uitgaan naar de invloed van het online ecosysteem. Online geweldsverheerlijking is een serieus probleem. Er zijn weliswaar versnipperde initiatieven actief op dit thema. Maar het ontbreekt aan een brede visie op de signalering, monitoring en opsporing van online geweldsverheerlijking en extremisme. Een geïntegreerde aanpak, waarbij statelijke, civiele en private inlichtingenfuncties samenwerken, is onvermijdelijk. In feite is dit multidisciplinaire ecosysteem al organisch aan het ontstaan, en kan er maar beter ook gezocht worden naar hoe dit ook verantwoord en efficiënt zal móeten bestaan.

De democratisering van technologie zorgt voor dilemma's en uitdagingen die men niet uit de weg kan gaan. Terwijl technologie (zware) geweldpleging juist laagdrempeliger maakt, stuit de veiligheidssector op ethische en juridische beperkingen bij het gebruik van technologie om gewelds dreigingen te bestrijden. De overheid is kwetsbaar, aangezien haar legitimiteit op het spel staat. Maar zij kan zich ook geen achterhoederol permitteren. Er is geen makkelijke uitweg. Een 'ethisch moratorium' op de ontwikkeling van allerlei technologische instrumentatie voor de beheersing van geweld lijkt geen oplossing. In plaats daarvan moet verouderde wetgeving worden herzien om beter in te kunnen spelen op de realiteit van vandaag.

Geweldspreventie in het perspectief van maatschappelijke stabiliteit. Meer inzicht in politiek gemotiveerd geweld vereist een holistisch begrip van de trends en voedingsbodems die aan mogelijke geweldsuitbarstingen ten grondslag liggen. Geweld is een factor voor het ontstaan van instabiliteit als systemisch risico. Een gefragmenteerde aanpak van geïsoleerde geweldsverschijnselen, gericht op acute symptomen, verwaarloost de complexiteit van onderliggende grieven of bredere sociaal-economische factoren. We willen beter begrijpen hoe verschillende oorzaken in elkaar grijpen. Onderzoek moet diepere oorzaken in kaart brengen en in samenhang brengen om het sluimerend systeemrisico in de samenleving te identificeren.

Krachtige betrokkenheid. Burgerinitiatieven tegen geweld kunnen bijdragen aan sociale cohesie, het doorbreken van sociaal isolement, en kunnen zo bijdragen aan geweldspreventie. Echter, ze kunnen ook onwenselijke vormen van eigenrichting stimuleren. Hoewel er weinig onderzoek is naar de werkelijke impact, wordt de noodzaak tot meer onderlinge burgerlijke betrokkenheid groter. Juist omdat sommige vormen van geweld zich sterk in de verborgenheid kunnen afspelen. Bijvoorbeeld, ouders, scholen en verzorgers blijken soms geen idee te hebben van het online gedrag van hun kinderen. Gemeenten hebben met hun veiligheidszorgtaak een rol om het ecosysteem van participatie te versterken en support te geven aan cruciale initiatieven. Maar ze zijn ermee geholpen om beter te begrijpen wat wetenschappelijk gezien wél en niet werkt.

Geweld in het perspectief van weerbaarheid. Waar de maatschappelijke rol van geweld het liefst zo klein mogelijk wordt gehouden, ontstaat er tegelijkertijd een nieuwe Koude Oorlogmentaliteit waarin we van burgers vragen zich op het ergste voor te bereiden. Dit voelt tegenstrijdig. Toch hebben we geen andere keus dan burgers op een constructieve manier te overtuigen van hun aandeel in de bescherming van onze kwetsbare open samenleving. Oorlogen buiten onze grenzen, en de spanningen die dat intern oplevert, maken duidelijk dat Nederland een relatief vreedzaam paradijs is in een gewelddadige wereld. Waar mensen nog niet overtuigd zijn van de kwetsbaarheid van onze samenleving voor geweld, ligt er een taak om de onvanzelfsprekendheid van een vreedzame samenleving duidelijk te blijven maken.

1. Inleiding

Ons begrip van het fenomeen geweld is aan het veranderen. Tegen een achtergrond van politieke waardenverschuivingen betekent geweld steeds vaker iets anders voor de een dan voor de ander. Ook de steeds dominantere online wereld geeft nieuwe betekenissen en zorgt voor nieuwe delicten. Razendsnelle technologische ontwikkelingen brengen tot voor kort moeilijk voorstelbare vormen van geweldpleging door eenlingen dichterbij. Ook een turbulent wereldtoneel waarin oorlogsgeweld helaas weer een gangbaar verschijnsel geworden is kleurt onze kijk.

Uit onze verkenning komt naar voren dat er verschillende ontwikkelingen in de wereld zijn die op dit moment leiden tot zowel nieuwe vormen van geweld als veranderende verhoudingen tot geweld in de samenleving. Op basis van achtergrondgesprekken is in kaart gebracht wat deze constatering betekent voor de continuïteit van onze samenleving die we zowel veilig als dynamisch willen houden. De kernvraag van luidt daarbij: 'Welke ontwikkelingen en trends beïnvloeden op welke wijze het verschijnsel geweld gezien vanuit het belang van de Nederlandse maatschappelijke stabiliteit?'

Een van de belangrijkste uitgangspunten is dat de ontwikkelingen op het gebied van geweld in Nederland niet in een vacuüm plaatsvinden, integendeel. Zoals zal blijken zijn er ontwikkelingen die ver buiten onze invloedssfeer vallen maar wel een zwaar stempel drukken. Conflicten hebben een transnationale impact; de impact van technologische ontwikkelingen heeft Nederland zelden in eigen hand. Het is strategisch van belang om deze ontwikkelingen te volgen want we kunnen er niet voor wegduiken. We zullen ons toekomst van geweld moeten verbeelden om de gevaarlijkste uitwassen ervan te voorkomen.

Deze studie is een **strategische verkenning**, opgebouwd uit drie delen: **Geweld in het kort** (hoofdstuk 2); **Hoofdtrends op het gebied van geweld in de samenleving** (hoofdstuk 3); en **Hoe ons strategisch te verhouden tot deze ontwikkelingen?** (hoofdstuk 4). (De toekomst van) geweld is een thema binnen het Strategische Monitor Politie-programma dat HCSS uitvoert voor de directie Strategie en Innovatie van de Staf Korpsleiding van de Nederlandse politie.¹ De politie heeft een uit haar taakstelling voortvloeiende behoefte om strategisch zicht te hebben op toekomstige ontwikkelingen. Het gaat bij geweld bijvoorbeeld om nieuwe vormen die om anticipatie vragen. Het is voor de Nederlandse politie tevens een thema vanuit de legitimiteit van de eigen geweldsbevoegdheid.

¹ Dit rapport bouwt verder op de volgende eerdere HCSS-rapporten in het kader van het programma Strategische Monitor Politie: *De Staat van de Rechtsstaat: Waar Staan We, Waar Gaan We Naartoe?*, 2023; *Maatschappelijke Ontgoocheling van de Middenklasse: Optreden, Oorzaken en Gevolgen*, 2023; *Het Sociaal contract. Verwachtingen en Spanningen in de Democratische Rechtsorde*, 2024; en *Next Generation Organised Crime: Systemic change and the evolving character of modern transnational organised crime*, 2023.

2. Geweld in het kort

Wat is geweld? Geweld verwijst in de meeste definities naar het moedwillig toebrengen van schade. Zo definieert filosoof Hans Achterhuis geweld als “het min of meer intentioneel toebrengen of dreigen toe te brengen van schade aan mensen of voorwerpen.”² Deze lijkt op de preciezere definitie van de World Health Organization: “Het opzettelijk gebruik van fysieke kracht of macht, bedreigd of daadwerkelijk, tegen zichzelf, een andere persoon, of tegen een groep of gemeenschap dat resulteert in, of een grote kans heeft om te resulteren in, letsel, dood, psychologische schade, slechte ontwikkeling of ontbering.”³ Het voordeel van de WHO-definitie is dat deze rekkelijk én precies is: ook meer psychologische kanten van geweld kunnen hierin worden vervat. Relevant is ook de verwijzing naar verschillende relaties waarbinnen geweld kan worden toegepast. We kennen *interpersoonlijk geweld* tussen individuen, maar is er ook geweld dat op de eigen persoon gericht is (zoals suïcide), en geweld dat vooral in groepsvorm gepleegd wordt (zoals collectief pestgedrag of hooliganisme). We komen met deze definitie dan ook een heel eind wanneer we kijken naar de betekenis van geweld vanuit een maatschappelijke relevantie.

Geweld kan worden gedefinieerd als het opzettelijk gebruik van fysieke kracht of macht, hetzij dreigend of daadwerkelijk, tegen zichzelf, een andere persoon, een groep of een gemeenschap, dat resulteert in of mogelijk resulteert in letsel, dood, psychologische schade, ontwikkelingsachterstanden of deprivatie.

Belangrijke kanttekeningen. De bovenstaande definitie kan volstaan maar het blijft van belang om te benadrukken dat geweld zeer pluriform is en dat geen enkele definitie iedereen tevreden zal stellen. Sommigen pleiten ervoor geweld verder in het brede te trekken, anderen willen het juist specifieker maken.

- *Geweld verwijst vaker naar niet-fysieke schade.* Ook emotioneel en psychologisch geweld, zoals emotionele mishandeling en het moedwillig traumatiseren of uitbuiten van mensen, gelden als vormen van geweld. Psychologische inzichten in slachtofferschap hebben de erkenning van emotioneel en psychologisch geweld versneld. Het veroorzaken van (zwaar) mentaal lijden hoeft niet onder te doen voor de impact van fysiek geweld.
- *Geweld verwijst vaker naar abstractere structuren van onderdrukking.* Geweld kan worden opgevat als een effect van macht en overheersing. Zulke betekenissen weerklinken in termen als ‘symbolisch’, ‘structureel’, ‘ethisch’ en ‘systemisch’ geweld. Niet iedereen schaaft zich achter deze vormen. Ze zijn momenteel de inzet zijn van hoog oplopende discussies over sociale rechtvaardigheid en emancipatie die onmogelijk tussen haakjes te zetten zijn.
- *Geweld verwijst vaker naar specifieke slachtoffergroepen.* Deze specificaties hebben vaak een agenderende functie. Seksueel geweld tegen vrouwen is bijvoorbeeld steviger op de agenda gekomen door de mondiale #metoo-beweging. Met misogyn geweld wordt niet alleen een categorie bepaald maar ook een probleem gesignaleerd: vrouwenhaat zou steviger aangepakt moeten worden.

2 Hans Achterhuis, *Met alle geweld*, 2010, p. 78.

3 WHO, *World report on violence and health*, 2002.

Bronnen en oorzaken van geweld. Een geheel andere vraag dan ‘wat is geweld?’ is de vraag ‘waarom wordt geweld gepleegd?’ Deze vraag valt buiten de scope van deze studie maar is toch van belang. Welke oorzaken van geweld men waarneemt, bepaalt ook de beslissingen over hoe we ons ertoe willen verhouden. Bijvoorbeeld, als we sneller vinden dat allerlei vormen van geweld ontstaan door sociaal onrecht geeft dat aanleiding tot meer sociaal beleid. Sociaal beleid is immers sterk beredeneerd vanuit het verbeteren van sociale situaties en het wegnemen van voedingsbodems. Aan de andere kant kun je het sociaal onrecht ook veel meer tussen haakjes zetten en meer gewicht leggen op de eigen morele verantwoordelijkheid van geweldplegers. Dat leidt dan weer tot andere beleidsaccenten vis-à-vis geweld: ‘Law and order’-beleid is eerder beredeneerd vanuit het bestaan van bewust kwalijke motieven ongeacht ‘waar je wieg staat’.

Geweld bezien vanuit maatschappelijke stabiliteit. We bezien toekomstig geweld in het licht van maatschappelijke stabiliteit. Dit vraagt om een blik op hoe geweld verschijnt binnen de context van onze samenleving. Van grotere afstand, op een abstracter niveau, kun je geweld zien als een symptoom van een samenleving die mogelijk instabieler aan het worden is. Een brede opvatting is dat onze beschaving maar een dun laagje is dat razendsnel kan wegsmelten. Gebeurt dat, dan geldt het recht van de sterkste. Dit ‘Hobbesiaanse’ beeld (naar filosoof Thomas Hobbes) wordt academisch ondersteund. Democratische rechtsstaten kunnen in een neerwaartse spiraal terechtkomen en gradueel steeds meer kans krijgen op gewelddadige ontarding.⁴ Deze vorm van groepsgeweld wordt vaak ‘politiek geweld’ genoemd. Het gaat om geweld dat ontstaat onder wedijverende facties die zich verzetten tegen de zittende macht of strijden om de macht wanneer een machtsvacuüm ontstaat.⁵ Bepaalde zich ontwikkelende geweldsverschijnselen, zoals online geweldsverheerlijking, gewelddadig anti-institutioneel sentiment of toenemende bedreigingen tegen politici, kunnen worden opgevat als symptomen van een zwakkere rechtsorde.

Bekijk geweld niet zwart-wit. Zeker vanuit het oogpunt van delict en slachtofferschap willen samenlevingen reëel geweld zoveel mogelijk uitbannen. Maar een onderliggende vraag is of geweld uitgebannen kán en móet worden, gelet op hoe mensen biologisch en psychologisch in elkaar steken. Welke plek is er voor de menselijke gewelddadige aanleg? Er wordt soms wel verwezen naar de ‘drukventielhypothese’.⁶ Een gereguleerde uitlaatklep inbouwen zou onze aanleg helpen ontladen. Filosofen als Baudrillard of Debord hebben op die manier gekeken naar de rol van massa-entertainment. Films en games zijn soms hard en bloederig en bieden een burgerlijke surrogaatervaring. Deze ervaringen voorzien in een behoefte om geweld te willen zien en er spanning bij te voelen. Aan dit soort inzichten moeten we niet te snel conclusies willen verbinden (zoals: “media zijn erop gericht om onze gewelddadige inslag te onderdrukken”). Maar het geeft wel aan dat de maatschappelijke rol van geweld niet zwart-wit is. Dat geldt ook voor sommige omstandigheden die kunnen optreden en geweldpleging mogelijk rechtvaardigen. Het gaat om ‘boosmakers’ waarbij burgerlijke ongehoorzaamheid wordt losgemaakt. Geweld als reactie op onderdrukking kan bijvoorbeeld juridisch legaal worden geacht. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens oordeelde dat wanneer geweld een reactie is op onrechtmatig geweldsgebruik van de politie, de bescherming van het demonstratierecht nog steeds geldt.⁷

4 Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, 1978.

5 Ton Zwaan, *Cogiscope: tijdschrift over gevolgen van oorlog en geweld: Politiek geweld, staten en naties: fundamenteel probleem van het menselijk samenleven*, 2006.

6 Humanit Soc Sci Commun, *Emergence of protests during the COVID-19 pandemic: quantitative models to explore the contributions of societal conditions*, 2022, pg 9.

7 Amnesty International, *Opnieonderzoek demonstratievrijheid*, 2022.

3. Hoofdtrends op het gebied van geweld

Voor deze strategische verkenning voerde HCSS achtergrondgesprekken met vele deskundigen. We vroegen ze daarbij telkens vanuit hun eigen expertisegebied te reflecteren op welke ontwikkelingen bepalend gaan zijn voor hoe geweld zich maatschappelijk zal laten gelden in Nederland. Op grond van de verwerking van deze interviews komen we tot zeven overkoepelende hoofdtrends die we in dit hoofdstuk stuk voor stuk zullen beschrijven wat betreft hun achtergrond en voorstelbare implicaties:

1. De betekenis van geweld is in transitie.
2. Geweld neemt af maar neemt op andere manieren juist toe.
3. De maatschappelijke effecten van geweld worden complexer.
4. Online geweldsverheerlijking verspreidt zich en heeft fysieke repercussies.
5. Geweldstechnologie democratiseert.
6. Het statelijk geweldsmonopolie komt verder onder druk.
7. De onzekere wereldsituatie beïnvloedt de geweldsdreiging van buitenaf.

Na deze hoofdtrends besproken te hebben, sluiten we af met een beknopte nabespreking over waar ze mogelijk toe leiden als het gaat om de stabiliteit van onze democratische rechtsorde.

3.1. De betekenis van geweld is in transitie

Over het geheel genomen is er maatschappelijk meer aandacht voor slachtofferschap van niet-fysiek geweld en voor specifieke slachtoffergroepen op basis van hun achtergestelde positie. De implicaties zijn er op verdragsrechtelijk, politiek en juridisch niveau. Bovendien voedt het slachtofferperspectief vanuit sociaal rechtvaardigheidsactivisme een *backlash* van verrechtiging en conservatieve geweldsopvattingen.

Achtergrond. Veranderende cultuurnormen, psychologische inzichten, maar ook specifieke *high impact*-gebeurtenissen dragen bij aan een bredere definitie van geweld, waarbij niet alleen fysieke agressie wordt erkend, maar ook verschillende vormen van niet-fysieke of zelfs abstracte vormen van agressie.

Veranderende cultuurnormen. Van grotere afstand zien we de laatste jaren binnen Nederland steeds meer ideologische complexiteit ontstaan, tussen conservatisme en 'woke', tussen nieuw-rechts en progressief idealisme. Dit heeft zijn weerslag op hoe er naar geweld gekeken wordt. Op het niveau van instituties en bedrijven zien we de progressieve wind vaak terug in de aandacht voor discriminatie, verborgen ongelijkheid of achterstelling van

Over het geheel genomen is er maatschappelijk meer aandacht voor slachtofferschap.

vrouwen. Discussies over safe spaces, 'micro-aggressions' of het bewerkstelligen van meer inclusieve omgevingen zijn breed herkenbaar. De 'promotie' van dergelijke vormen van agressie of machtsuitoefening tot volwaardig geweld houdt vaak verband met een diepere systeemkritiek. Aan de andere rechtse kant van het gepolariseerde spectrum ridiculiseert men deze ontwikkelingen. Als uitwas ontstaan er reactionaire trekken waarin geweld sneller verheerlijkt wordt.

Psychologische kennis. Psychologisch onderzoek laat zien dat niet-fysieke agressie, van belediging tot emotionele mishandeling, mentale schade veroorzaakt. Zelfs het onthouden van liefde en hechting kan als een passieve vorm van geweld gelden. Ook neurowetenschappelijk onderzoek laat zien dat het brein op vergelijkbare wijze kan reageren op psychologisch trauma als op fysiek trauma. Ontwikkelingen in de epigenetica tonen dat het brein door chronische blootstelling aan bijvoorbeeld emotionele mishandeling veranderingen kan ondergaan die overerfelijk zijn. Deze inzichten zorgen er voor dat er breder gekeken wordt naar de effecten van geweld en de impact van niet-fysiek geweld breder wordt erkend. Bovendien is met de graduele verplaatsing van het fysieke sociale leven naar online meer aandacht gekomen voor de impact van cyberpesten, sextortion en online intimidatie.

High-impact-gebeurtenissen. High-impact-gebeurtenissen dragen bij aan veranderende percepties. Soms wordt gesproken over 'signal crimes' – daden met een zware impact op het publieke leven, met de potentie om te leiden tot grootschalige ophef of onrust.⁸ Enkele voorbeelden van gebeurtenissen die 'viral' gingen en specifieke geweldsthema's hielpen agenderen:

- *De doodslag van Meindert Tjoelker* (1996) in Leeuwarden leidde tot brede maatschappelijke verontwaardiging en de introductie van de nog altijd levende term 'zinloos geweld.'
- *De Columbine High School shooting* (1999 – 13 doden) heeft grote invloed gehad op sociale dynamiek en uitsluiting op scholen als voedingsbodem voor geweld.
- *De aanslagen van Anders Breivik* (Utøya, 2011 – 69 doden) zette het gevaar van rechtsextremistische radicalisering en geweld op de kaart.
- *De zelfmoord van Amanda Todd* (2012) geschiedde na jarenlang gepest en gechanteerd te zijn via internet. De video van haar verhaal ging viral en leidde tot brede discussie over cyberpesten.
- *De aanslag door Elliot Rodger* (Isla Vista, 2014 – zes doden, veertien gewonden) werd gemotiveerd door vrouwenhaat en sociaal isolement. Dit incident bracht bewustzijn teweeg over de incel-ideologie. Misogynie werd hierdoor bovendien als expliciet terroristisch motief herkend.
- *De groepsaanrandingen in Keulen* (2016) leidden tot sterke verontwaardiging over seksueel geweld gepleegd door nieuwkomers, tegen de achtergrond van het vluchtelingenvraagstuk.
- *De moord op George Floyd* (2020) leidde tot wereldwijde protesten tegen politiegeweld en systemisch racisme. Het zorgde voor de sterkere agendering van systemisch en institutioneel geweld.

Meer aspecten van geweld in de breedte. Tegen de zojuist beschreven achtergrond zien we dat steeds meer verschijningsvormen als geweld worden gemarkeerd. Zo zijn er begrippen geïntroduceerd als 'symbolisch geweld'⁹ en 'ethisch geweld'. Deze vormen hebben echter wel

8 Martin Innes, *Signal crimes: Social Reactions to Crime, Disorder, and Control*, 2014.

9 Pierre Bourdieu introduceerde het concept van symbolisch geweld, waarbij ongelijkheden en vormen van dominantie worden opgelegd via sociale structuren, zoals taal, opvoeding en culturele normen.

een erg abstracte betekenis. Onderstaande vormen van geweld komen prominent naar voren, ook in beleid:

- *Verbaal geweld* omvat beledigingen, bedreigingen, vernedering en andere vormen van verbaal misbruik die gericht zijn op het beschadigen, kleineren en beperken van anderen. Vaak ook betreft dit online gedrag zoals online stalking of seksuele intimidatie.
- *Emotioneel geweld* richt zich op het ondermijnen van het welzijn van individuen door psychologische intimidatietactieken en dwang. Dit kan meer impliciete vorm aannemen van 'gaslighting', manipulatie, emotionele chantage of psychologisch misbruik.
- *Seksueel geweld* omvat een breed scala aan seksuele daden zonder instemming, zoals verkrachting, aanranding, intimidatie. Het schendt de lichamelijke autonomie en waardigheid van individuen en houdt cycli van trauma en schaamte in stand.
- *Structureel geweld* gaat om onrechtvaardigheid door sociale, politieke en economische machtsstructuren. Slachtoffers zien zich buiten de norm van het maatschappelijk systeem vallen. Hun onmachtige positie blijft in stand omdat systemen cultureel zijn verankerd. Ideeën over structureel geweld zijn dan ook vaak de opmaat voor activisme en verzet.¹⁰
- *Systemisch geweld* ziet de betekenis van geweld in de context van een systeemkritiek. Bijvoorbeeld, binnen een kapitalistisch systeem wordt het begrijpelijk dat veel geweld wordt aangejaagd door de logica van bezit en exploitatie van arbeid en natuur. Kortom, binnen de 'rationaliteit van systemen' ontstaan rechtvaardigingen voor geweld.

Meer aspecten van geweld in de diepte. De betekenis van geweld verbreedt maar verdiept tevens. Zo zijn er meer modellen die geweld definiëren in termen van diepere culturele en sociale structuren. Ze vestigen de aandacht op de subtiele mechanismen die geweld mogelijk maken. Voorbeelden zijn: de 'rape culture pyramid'¹¹, de 'pyramid of hate'¹², het 'power and control wheel'.¹³ Deze modellen hebben gemeen dat ze geweld verklaren vanuit cultuur-normen en de glijdende schaal op grond waarvan kleine machtsuitingen verworden tot fysiek geweld. Zo moet verkrachting naast 'geweldsincident' ook worden gezien als de uitdrukking van een breder cultuurprobleem.

Naast deze cultuurmodellen zijn er diverse sociale modellen die geweld zien ontstaan binnen een sociaal ecosysteem. Een ecosystemisch model wordt bijvoorbeeld vaak gebruikt om geweld tegen vrouwen of geweld in afhankelijkheidsrelaties te verklaren vanuit factoren op verschillende niveaus¹⁴: (1) het individueel niveau: persoonlijke geschiedenis en biologische factoren (bv. trauma, persoonlijkheidskenmerken); (2) het relatieniveau, zoals interacties met familie, vrienden en partners; (3) het gemeenschapsniveau: de invloed van sociale netwerken en instellingen zoals scholen; en (4) het samenlevingsniveau, of de bredere cultuurnormen die geweld al dan niet in stand houden. Een dergelijk cultureel en sociaal perspectief leidt tot een meer holistisch begrip en bestendigt het preventieve denken: begin bij een mentaliteitsverandering of geef meer sociaal perspectief.

Gerichter beleid voor kwetsbare slachtoffergroepen. De politieke erkenning van geweld tegen specifieke slachtoffergroepen blijkt uit wetgeving en beleidsinitiatieven. Met name de progressievere partijen vragen actief aandacht voor onderwerpen van seksueel en institutioneel geweld.¹⁵ Zij zetten zich in voor een bredere kijk en dringen aan op meer inclusieve

10 Hans Achterhuis, *Met alle geweld*, 2010, p. 46.

11 Alex Walker, *Rape culture Pyramid*, 2023.

12 Jawad Syed & Faiza Ali, *Pyramid of hate*, 2020.

13 Joshua M. Price, *Power and control wheel*, 2012.

14 WHO, *World report on violence and health*, 2002.

15 Zie bijvoorbeeld: D66, *Manifest tegen agressie en geweld*, 2023.

beleidsmaatregelen. Ook is er meer aandacht voor intersectionaliteit, waarbij wordt erkend dat mensen die tot meerdere gemarginaliseerde groepen behoren met meerdere vormen van geweld te maken krijgen. De aandacht vertaalt zich in verdragsrechtelijke verplichtingen, nationale actieplannen en ander gericht beleid.

- *Beleid tegen gendergerelateerd geweld.* Nederland heeft het Istanbul-verdrag geratificeerd in 2016. Het Nederlandse kabinet lanceerde in 2022 een nieuw actieplan om gendergerelateerd geweld tegen vrouwen te bestrijden. Dit omvat een breed scala aan maatregelen, zoals preventieve programma's, ondersteuning voor slachtoffers, en betere strafrechtelijke vervolging van daders.
- *Maatregelen tegen racisme en discriminatie.* In 2022 presenteerde het kabinet het Nationaal Programma tegen Discriminatie en Racisme.¹⁶ De Nationaal Coördinator tegen Discriminatie en Racisme is aangesteld om het rijksbrede beleid tegen racisme en discriminatie te versterken.
- *Aanpak van agressie tegen LGBTQ+.* In het kader van geweld en intimidatie tegen LGBTQ+-personen wordt geijverd voor verbeterde registratie van haatmisdrijven en versterking van preventieve maatregelen in het onderwijs. De Nederlandse politie heeft gespecialiseerde teams, zoals Roze in Blauw, die zich richten op de aanpak van discriminatie en geweld.
- *Strijd tegen antisemitisme.* Nederland heeft te maken met een versterkte golf van antisemitisme sinds de Israël-Hamasoorlog in 2023 uitbrak. Maar daarvoor al was er groeiende zorg over antisemitische incidenten en uitingen in Nederland. In 2020 werd een Nationaal Coördinator Antisemitismebestrijding aangesteld, met als doel antisemitisme te bestrijden en bewustwording te vergroten.

Politisering van het strafrecht. Overheidsinitiatieven of interne bewustwordingscampagnes zijn gericht op het blootleggen van (verborgen) agressie en de bevordering van diversiteit en inclusie. Een stap verder gaan de mensen die pleiten voor zwaardere bestraffing van geweld tegen vrouwen en minderheden. Gradueel zien we dat geweld tegen kwetsbare of achtergestelde slachtoffercategorieën aanleiding is voor (voorstellen voor) zwaardere wettelijke maatregelen. Bijvoorbeeld: per juli 2024 is in Nederland de nieuwe Wet seksuele misdrijven van kracht gegaan waarin het voor slachtoffers makkelijker is geworden om aangifte te doen. De bewijslast voor de slachtoffers wordt verminderd. Het belang van deze wetswijziging is op allerlei manieren te beargumenteren. Maar in de aanloop blijken politiek-activistische motieven een rol te spelen. Zo zei voormalig minister Yesilgöz in verdediging van de wet: "Het is onacceptabel dat straten gemeden worden en dat mensen - vaak vrouwen en kinderen - zich niet veilig kunnen bewegen op internet en op social media, uit angst voor seksueel ongewenst gedrag van anderen." In het Verenigd Koninkrijk worden plannen gesmeed om geweld met een motief van misogynie te behandelen als een terroristisch misdrijf.¹⁷ Liem plaatst in het gesprek met HCSS kritische vragen bij de ontwikkeling: "Wil je dat het strafrecht wordt gebruikt om een in essentie politieke zorg te signaleren?" Voor rechters zal het niet eenvoudig zijn om misogynie motieven op een geïsoleerde manier te bepalen als grond voor geweldpleging. Er ligt voorts een risico dat men de oorzaken van geweld tegen vrouwen gaat simplificeren.

Kritiek op asymmetrie tussen aandacht en prevalentie. Kritiek heeft ook te maken met de asymmetrie tussen aandacht voor en prevalentie van geweldsvormen. Zowel Liem als Janssen plaatsen kanttekeningen bij het begrip 'femicide'. Kranten en analyses wijden er veel

¹⁶ Rijksoverheid, *Nationaal programma tegen discriminatie en racisme*, 2022.

¹⁷ NOS, *Britse overheid wil vrouwenhaat aanpakken als 'ideologisch extremisme'*, 2024.

Gradueel zien we dat geweld tegen kwetsbare of achtergestelde slachtoffercategorieën aanleiding is voor zwaardere wettelijke maatregelen.

aandacht aan. Maar het begrip is slecht gedefinieerd.¹⁸ Moord, bewijsbaar uit het motief van hoofdzakelijk vrouwenhaat, is zeldzaam. Bovendien is het probleem van geweld in afhankelijkheidsrelaties genuanceerder dan dat het alleen een geweldsprobleem voor vrouwen is.¹⁹ Uit de Prevalentiemonitor Huiselijk Geweld en Seksueel Grensoverschrijdend gedrag (2022) blijkt dat bijna 10% van de Nederlandse bevolking in de afgelopen vijf jaar slachtoffer was van een of meerdere vormen van huiselijk geweld (inclusief verbale agressie is dat 33%). Daarvan is 6% structureel slachtoffer.²⁰ Er is een risico dat we minder aandacht schenken aan omvangrijke geweldsproblemen omdat ze minder maatschappelijke verontwaardiging veroorzaken.

Rechtse terugslageffecten: flirten met geweld als krachtsvertoon. Een neveneffect van gericht beleid op sociale rechtvaardigheid is dat geweld expliciet verboden wordt met sociale identiteiten zoals gender, etniciteit, klasse en seksuele geaardheid. Progressieve politiek benadrukt de slachtofferkant, wat tot irritatie leidt ter rechterzijde. Extreemrechts zint juist op behoud van traditionele identiteit. Een stap verder en men wil terugkeren naar een christelijke, masculiene, hetero cultuurnorm. Het progressivisme wordt gezien als een verslapping, een vorm van 'oikofobie' (vrees voor de eigen cultuurgrond). Men ziet de accentuering van slachtofferschap als een symptoom van een zichzelf verloochenende westerse cultuur. Hierdoorheen geweven is de veroordeling van de multiculturele samenleving.

3.2. Geweld neemt af maar neemt op andere manieren juist toe

Ook al zijn er tegenwoordig vele typen geweld die worden geïdentificeerd, fysiek interpersoonlijk geweld in Nederland neemt over langere tijd af.²¹ Het gaat om dodelijk geweld maar ook om geweldsdelicten in brede zin. Marieke Liem, hoogleraar Geweld en Interventie aan de Universiteit Leiden en tevens beheerder van de Dutch Homicide Monitor, ontleedde de trends op het gebied van zwaar geweld naar verschillende contextgebieden. Figuur 1 laat zien dat met name het aantal roofmoorden en moorden als gevolg van ruzies (zoals in de sfeer van afhankelijkheidsrelaties of het uitgaan) sterk daalde sinds 1994. Terroristische aanslagen zijn er in Nederland eveneens weinig. Het aantal dodelijke slachtoffers ten gevolge van terreur was al niet hoog. EU-breed zien we dalingen intreden na pieken in 2015 en 2016.²² Het aantal arrestaties van terrorismeverdachten EU-breed loopt terug en schommelt sinds 2020 tussen de 200 en 300.²³ Het aantal moorden dat plaatsvindt in het criminele circuit fluctueert wat meer, maar het gemiddeld aantal gevallen is niet erg hoog. Het gaat om circa 19 gevallen per jaar.²⁴

18 European Institute for Gender Equality, *Defining and identifying femicide: a literature review*, 2021.

19 CBS, *Prevalentiemonitor Huiselijk Geweld en Seksueel Grensoverschrijdend gedrag*, 2023.

20 Janine Janssen, *Huishoudens van Jan Steen. Over de taak van de politie bij de aanpak van geweld in afhankelijkheidsrelaties*, 2023.

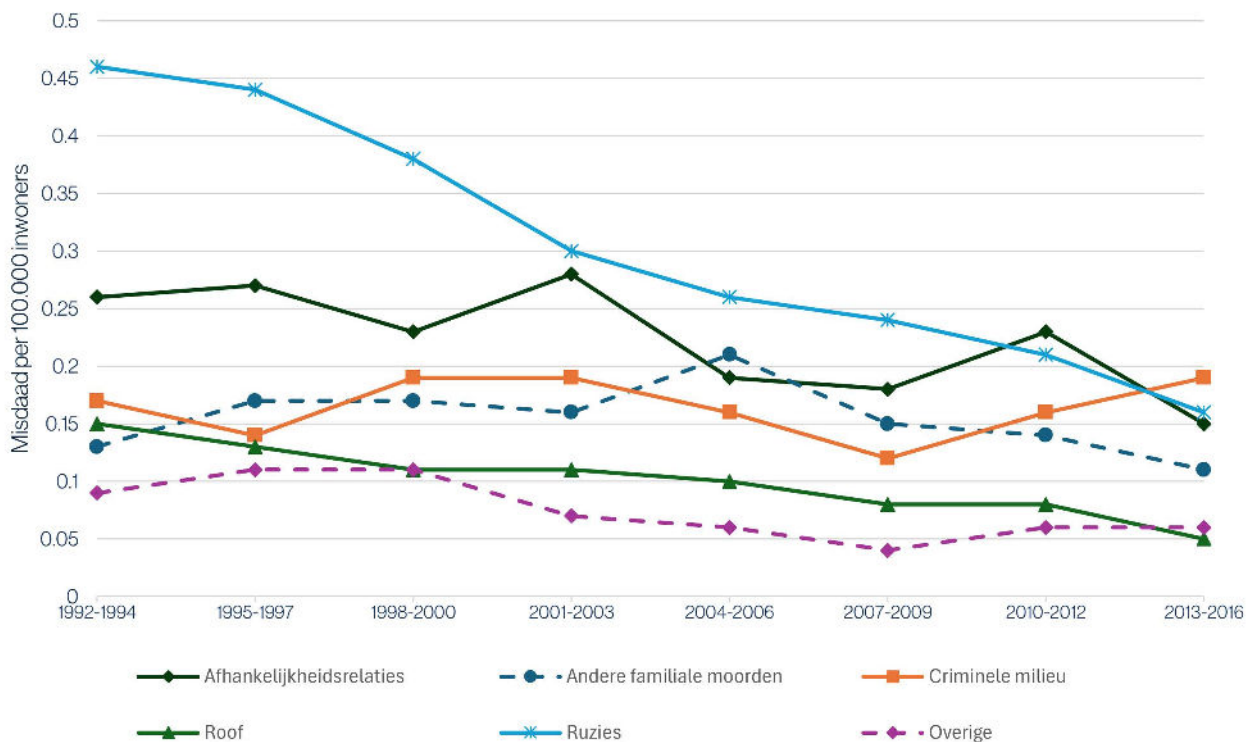
21 Driessen, F., e.a., *Geweld in Nederland: Een verkenning van de aard en omvang van geweldsdelicten in de Nederland*, 2008.

22 Europees Parlement, Europol, *Terrorisme in de EU: terreuraanslagen, doden en arrestaties*, 2021.

23 Europol, *European Union Terrorism Situation and Trend report 2023*, 2023.

24 Politie en wetenschap, *Liquidaties in Nederland*, 2024.

Figuur 1. Gedisaggregeerd trendbeeld van moord en doodslag naar verschillende contextgebieden.²⁵

Bron: Pauline Aarten en Marieke Liem

Liem stelt: 'Dalingen van geweld zien we niet alleen in Nederland, maar ook in sommige landen om ons heen, waarbij Denemarken het meest vergelijkbaar is. Tegelijk moeten we erkennen dat waar het risico om slachtoffer te worden van geweld wellicht lager wordt, de angst voor slachtofferschap juist toeneemt. Deze angst heeft te maken met onze lagere tolerantie.²⁶ Dit wordt ook wel uitgelegd als de veiligheidsparadox (in sociale context).²⁷ Angst en onbehagen nemen grotere proporties aan vanuit een grotere verliesaversie: liberale democratieën hebben veel vrede en welvaart te verliezen.

Maar veranderende tolerantiewaarden vormt niet de enige verklaring. Er zijn meerdere redenen om het beeld van afnemend geweld te willen corrigeren:

- *Weer meer slachtoffers geweldsdelicten.* Vanaf 2021 zien we weer een lichte stijging na een langere periode van daling. Zie Figuur 2.
- *Contratrends binnen trends.* Waar zwaar en extreem fysiek geweld weliswaar afneemt nemen bepaalde specifieke vormen van geweld juist toe. Denk aan toegenomen bomplaatsingen in het criminele circuit bedoeld om te intimideren.²⁸ Ook onderzoekers Mathys en Van Lakerveld zien een meerjarige trend van afname van geweld maar vragen zich tegelijk af of geweld op punten ernstiger wordt.²⁹

²⁵ Pauline Aarten en Marieke Liem, 'Disaggregating a 25-year homicide trend in the Netherlands,' *European journal on criminal policy and research* 29, no. 1 (2023): 1-26.

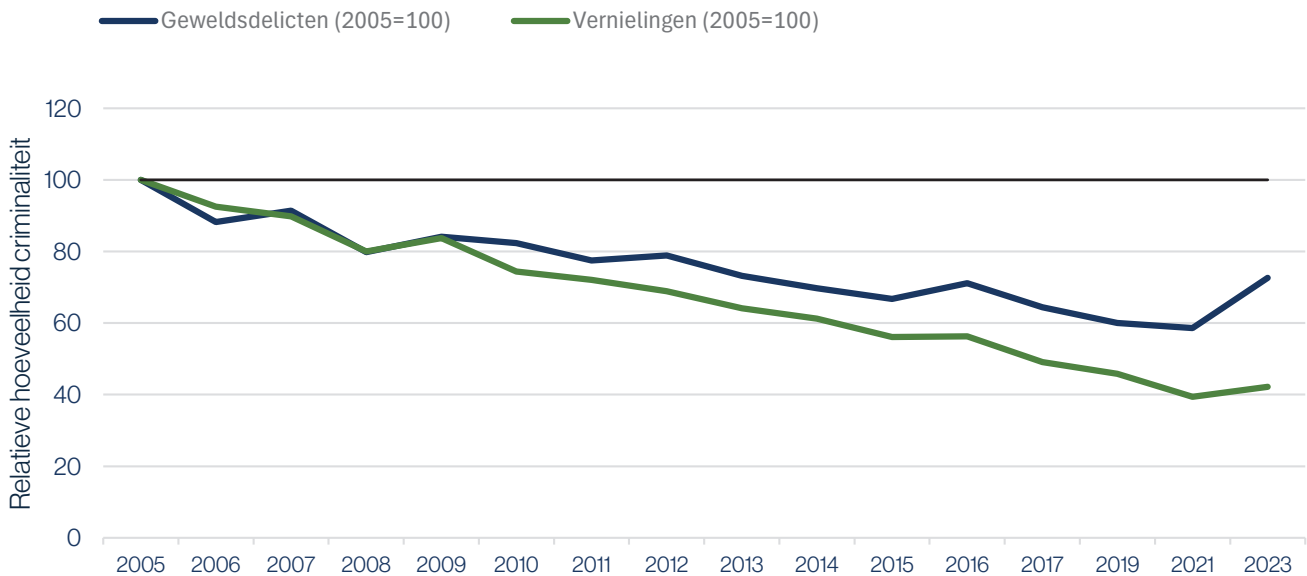
²⁶ Spraakmakers, NPO Radio 1, *Meer geweld in Nederland? Of zijn we niets meer gewend?*, 2023.

²⁷ Hans Boutellier, *De veiligheidsutopie*, 2002.

²⁸ Nederlandse politie, *Taskforce nodig rond aanslagen met explosieven*, 2024.

²⁹ Rijksoverheid, *Feiten, stellingen en vragen over agressie tegen hulpverleners*, 2024.

Figuur 2. Slachtofferschap geweldsdelicten

Bron: CBS (2024)

- *Geweld blijft mogelijk géén afnemend verschijnsel.* Het is de vraag of de afname van interpersoonlijk geweld duurzaam is, of dat we in een dal staan. In omliggende landen als Frankrijk³⁰ en Duitsland³¹ zien we juist een ‘uptick’ van (zwaar) geweld, zie Figuur 3. Het beeld dat alle West-Europese landen alleen maar vreedzamer worden klopt niet.
- *Dalingen verzachten niet de forse sociale geweldsproblematiek die er al is.* Ondanks dalende meerjarige trends op het vlak van dodelijk geweld en geweldsdelicten, heeft Nederland te maken met forse bestaande sociale geweldsproblematiek. Een voorbeeld is geweld in afhankelijkheidsrelaties, het meest voorkomende geweldsprobleem in Nederland.³² Deze vorm van geweld omvat onder andere huiselijk geweld, kindermishandeling en eengerelateerd geweld.
- *Meldingscijfers geven maar een beperkt beeld van geweldsproblematiek.* In de meldings- en aangiftebereidheid van agressie en geweld is een geleidelijke daling zichtbaar. In 2023 werd door 27,3% melding gedaan over geweldsdelicten, waarvan 18,8% van de totale aantal slachtoffers door ging naar aangiften.³³ In 2021 deed nog 30,6% van slachtoffers een melding en ging 20,9% over naar aangiften.³⁴ Ook de onderstaande ‘piramidale opbouw van seksueel misbruik’ geldt als voorbeeld en maakt duidelijk dat er onder het aantal daadwerkelijke vervolgingen en aangiften een enorme hoeveelheid geweldsincidenten schuil kan gaan die onder de radar blijft.

30 Ministère de l'intérieur et des Outre-Mer, *Insécurité et délinquance en 2023, 2024.*

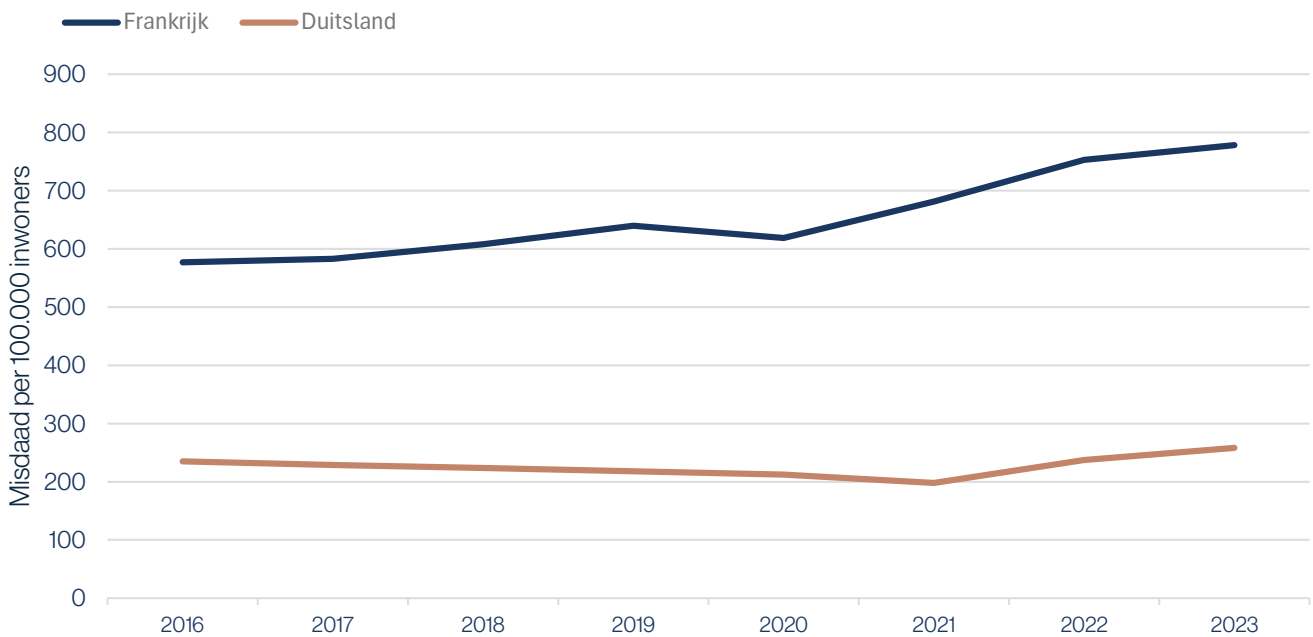
31 Bundeskriminalamt, *Polizeiliche Kriminalstatistik (PKS) 2023, 2024.*

32 Janine Janssen, *De toren van Babel: Een (rechts)antropologische blik op samenwerking bij de aanpak van geweld in afhankelijkheidsrelaties, 2021.*

33 CBS, *Veiligheidsmonitor, 2023.*

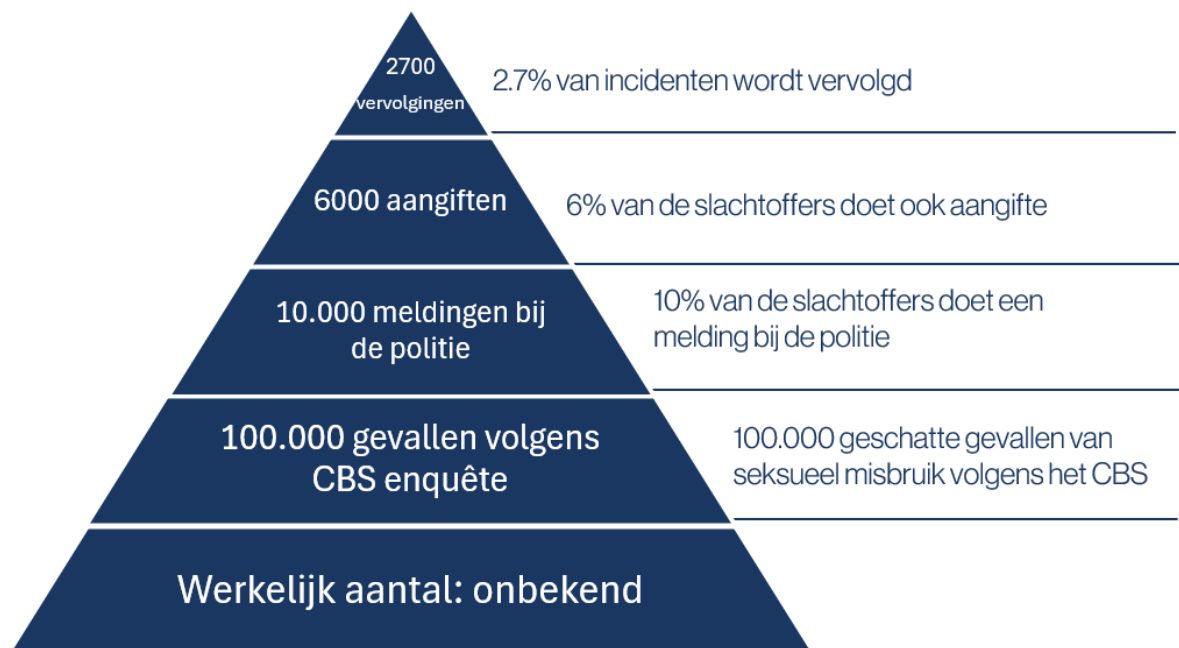
34 CBS, *Veiligheidsmonitor, 2021.*

Figuur 3. Gemelde geweldsdelicten in Frankrijk en Duitsland

Bronnen: Franse Ministerie van Binnenlandse Zaken (2024) en Duitse politie (2024)

Figuur 4. De piramidale opbouw van seksueel misbruik

Bronnen: CBS (2023) en Openbaar Ministerie (2024)

- *Veranderende tolerantiewaarden maken ons sensitiever voor geweld.* Omdat de (maatschappelijke) beleving van geweld perspectivisch is, maakt de feitelijke afname van slachtofferschap niet uit wanneer daar tevens lagere tolerantiewaarden en een hogere sensitiviteit naast staan. Buiten eventuele dalende trends zijn verschijnselen om hun eigen redenen zorgwekkend, bijvoorbeeld vanwege verjonging van het daderprofiel of een zorgwekkend opkomende gewetenloosheid.
- *Online geweldsverheerlijking heeft meer impact maar blijft verborgen.* Wie wil kan online eenvoudig in aanraking komen met executies, wapens, nazivlaggen en extreme haat. Met name de blootstelling van jongeren, soms kinderen aan extremistische content baart zorgen. Tevens geven experts aan dat het zicht op de online wereld beperkt is. Politie en inlichtingendiensten reageren en handhaven in beginsel op basis van signalen van wetsovertreding. Hun zorg is niet om het internet als zodanig te monitoren. Veel kanalen of netwerken zullen bovendien niet in beeld zijn bij de autoriteiten. Het totale probleem van online geweldsverheerlijking blijft daarmee verborgen.
- *Hybridisering van geweld.* 'Traditionele' vormen van geweld, zoals fysieke confrontaties met wapens, maken plaats voor nieuwe, hybride vormen van geweld, zoals gecombineerde tactieken van fysieke en digitale aanvallen. Dit maakt het moeilijker voor autoriteiten om geweld concreet aan te wijzen.

De conclusie is dat enkele teruglopende trends nog geen reden zijn om op onze lauweren te rusten. In de navolgende bespreking van andere hoofdtrends zullen deze ontwikkelingen verder hun beslag krijgen.

3.3. De maatschappelijke effecten van geweld worden complexer

Geweld heeft indirecte effecten op de maatschappij die vaak minder zichtbaar zijn dan de directe fysieke en psychologische gevolgen voor slachtoffers, maar toch grote impact hebben. Er zijn bredere effecten zoals opstapeling en overdrachtelijkheid van psychisch leed en maatschappelijk-economische schade. Daarbuiten spelen abstractere sentimenten mee van angst en onbehagen die worden veroorzaakt en polarisatie en onvrede kunnen voeden.

Intergenerationele overdracht van geweldseffecten. Geweld werkt allerlei langduriger sociale geweldsproblematiek in de hand. Kinderen die opgroeien in gewelddadige gezinnen of gemeenschappen lopen meer kans op langdurige emotionele problemen zoals verhoogde angst, agressie of het kopiëren van gewelddadig gedrag in eigen relaties. Kinderen die getuige zijn van geweld of er zelf slachtoffer van zijn, presteren vaak slechter op school, hebben meer gedragsproblemen, lopen een groter risico op vroegtijdige schooluitval of slachtoffer te worden van verslaving of misbruik. Dit beperkt hun economische kansen en kan de vicieuze cirkel van armoede en geweld versterken. De complexe structuur van voedingsbodems maakt de aanpak in beginsel al complex. Voeg daarbij de factor toenemende meertaligheid en diversiteit en de situatie wordt nog complexer. Taalbarrières kunnen geweldsproblematiek tot een bijzonder eenzame ervaring maken, waardoor de cyclus zich verder voortzet.³⁵ Dit laat onverlet dat de intergenerationele overdracht van geweld een breed maatschappelijk verschijnsel is dat in alle sociale en culturele kringen een probleem kan vormen.

³⁵ Janine Janssen, *De Toren Van Babel*, 2021, p. 119.

Veranderende tolerantiewaarden maken ons sensitiever voor geweld.

Belasting van de handhavende, opsporende en hulpverlenende capaciteit. Geweld legt druk op hulpdiensten en professionals. Overbelasting kan ervoor zorgen dat reguliere veiligheidstaken in het gedrang komen. Daarnaast ervaren mensen met een publieke taak fysieke en mentale klachten door toenemende agressie en geweld, vaak ook online geuit. De complexiteit van geweld in de samenleving neemt toe wat een 'stretch' kan leggen op uitvoeringsorganisaties.

- *Overbelasting bij aanslagen en zware geweldsincidenten.* Zwaar geweld doet een zware aanslag op de capaciteit waardoor reguliere veiligheidstaken in het gedrang komen. Ziekenhuizen moeten bijvoorbeeld een veelvoud van patiënten kunnen verwerken en dit vergt naast materiaal en personeel ook uitgebreide training en voorbereidende protocollen.³⁶ Deze proactieve en preparatieve elementen worden wel eens vergeten. De integrale crisisaanpak is over de afgelopen jaren enorm verbeterd en uitgebreid, maar daarmee zijn ook complexere samenwerkingsverbanden en opschalingsstructuren gecreëerd die allemaal onderhouden en geoefend moeten worden. Dit vergt tijd, geld en menskracht.
- *Uitval en impact op het welzijn van professionals.* De Monitor Integriteit en Veiligheid rapporteerde dat 33% van de overheidsmedewerkers te maken heeft met agressie, bedreiging of intimidatie. Voor decentrale politieke ambtsdragers, zoals burgemeesters of raadsleden zijn de cijfers nog ernstiger (49%). Bovendien is er sprake geweest van een spectaculaire stijging vanaf 2014. Verbale agressie komt het meest voor, en dan met name digitaal geuit.^{37,38} Het blijkt bovendien dat geweld tegen mensen met een publieke taak door een relatief kleine groep wordt gepleegd.³⁹ Er is sprake van een serieuze impact. In 2022 gaf ongeveer de helft van de ambtsdragers die geweld meemaakte aan daar negatieve gevolgen van te ondervinden. Het meest genoemd werd het teruglopende werkplezier, sommigen houden fysieke klachten over. Mentale en fysieke belasting van hulpverleners geven druk op gezinnen en relaties. Ook de effecten van zware geweldsincidenten moeten niet worden onderschat. Het is bijvoorbeeld bekend dat er na een aanslag een piek optreedt in het aantal hulpverleners dat PTSS-klachten ontwikkelt.
- *Dealen met toenemende complexiteit.* De aanpak van geweld kan ook complexer worden door het groeiend informatiebeeld dat ontstaat. Een voorbeeld is eengerelateerd geweld in Nederland dat wordt gemonitord door het LEC EGG (het Landelijk Expertisecentrum Eengerelateerd Geweld). Officieel worden er per jaar zo'n 600 zaken gemeld. Er is daarbij sprake van een meerjarige stijgende trend.⁴⁰ Qua ontwikkeling baart de toenemende culturele complexiteit zorgen. Er is de laatste jaren bijvoorbeeld een forse toename van incidenten in Syrische gemeenschappen. Deze toename telt op bij de al bestaande cases onder andere cultuurgroepen. Toenemende superdiversiteit maakt het uitdagend om de achtergronden van individuele cases telkens weer goed te begrijpen. Dit vraagt meer van professionals en vereist uitgebreide kennisopbouw.
- *Dealen met toenemende reikwijdte van geweldsverschijnselen.* De online wereld is de afgelopen decennia bovenop de bestaande te handhaven werkelijkheid gekomen. Alleen al dit gegeven zorgt bij de politie voor capaciteitsproblemen omdat er veel meer soorten illegale activiteiten zijn bijgekomen waar de capaciteit qua mankracht en deskundigheid is achtergebleven. Dit legt een 'stretch' op de organisatie. Dit probleem geldt niet alleen voor de politie maar voor alle overheden en uitvoeringsorganisaties in Nederland die een rol hebben in het voorkomen en bestrijden van geweld.

36 Friemert, B., Achatz, G., Hoth, P. et al. 'Specificities of terrorist attacks: organisation of the in-hospital patient-flow and treatment strategies.' in European Journal of Trauma and Emergency Surgery 46, 673–682 (2020).

37 Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (I&O research), *Monitor Integriteit en Veiligheid*, 2022.

38 Men zou kunnen redeneren dat geweld en bedreiging ook worden getriggert door onrespectvol gedrag door professionals naar burgers toe. Maar zoals het CBS onderzocht ervaren Nederlanders juist relatief juist de minst respectloze behandeling door personeel van overheidsinstanties (7%). CBS, *Veiligheidsmonitor, Respectloos gedrag en discriminatie*, 2024.

39 WODC, *Agressie en geweld in het veiligheidsveld*, 2020.

40 LEC EGG, *Jaarverslag*, 2023.

Meer soorten illegale activiteiten leggen een 'stretch' op handhavingsorganisaties.

Economische kosten. Economische gevolgen zijn de afgelopen decennia toegenomen door de aandacht voor de langetermijneffecten van geweld en vastgestelde omvang van zeer veel voorkomende geweldsverschijnselen zoals geweld in afhankelijkheidsrelaties, geweld tegen mensen met een publieke taak en geweld vanuit verward en onbegrepen gedrag.

- *Zorg- en hulpverleningskosten.* Slachtoffers van geweld hebben zorg en begeleidingstrajecten nodig, zowel voor fysieke verwondingen als voor psychische problemen. Ook er zijn kosten vanwege administratieve handelingen en logistiek. De totale maatschappelijke kosten voor verschillende typen geweld zijn niet altijd in beeld maar er zijn uitzonderingen. Het Ministerie voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport liet in 2018 verschillende cases van huiselijk geweld doorrekenen. Per casus varieerde dat van 39.200 tot 77.900 euro.⁴¹ Gelet op de tienduizenden adviestrajecten die jaarlijks gestart worden⁴², gaat het al snel om miljardenbedragen voor huiselijk geweld alleen.
- *Verzuimkosten.* Slachtoffers van geweld kunnen langdurig arbeidsongeschikt raken door zowel fysieke als mentale trauma's. Dit leidt tot een vermindering van arbeidsproductiviteit en hogere kosten voor werkgevers en overheden in termen van ziekteverlof, medische compensatie en re-integratieprogramma's. Doorrekeningen worden incidenteel gemaakt. Het WODC rapporteerde bijvoorbeeld dat verzuim door huiselijk geweld bedrijven jaarlijks tussen de 74 en 192 miljoen euro per jaar kost.⁴³
- *Kosten voor de straffeten.* Het strafrechtelijk systeem draagt kosten voor het opsporen, vervolgen en bestraffen van geweldplegers. Ook resocialisatie van daders (via gevangnissen of re-integratieprogramma's) vereist aanzienlijke middelen.
- *Brede economische keteneffecten door aanslagen.* Bij ernstige geweldsincidenten valt de samenleving deels stil. Hele sectoren hebben dan te maken met schade. Uiteraard varieert deze schade sterk naar de impact van de aanslag. Om een beeld te krijgen: De geschatte brede economische schade van de WTC-aanslagen in 2001 lag alleen al voor de VS tussen de 50 en 109 miljard dollar.⁴⁴ Na aanslagen volgen bovendien vaak episodes van verergerde politieke instabiliteit die ook weer extra kosten met zich meebrengen. Sommige terroristische groeperingen mikken doelbewust op deze economische schade. Het is bekend dat dit motief voor Bin Laden bijvoorbeeld ook speelde. Het punt is niet onbelangrijk omdat het benadrukt dat open, hoog-technologische, 'just in time'-logistieke samenlevingen als de onze in economisch opzicht bijzonder kwetsbaar kunnen zijn voor gewelddadige verstoringen.

Rechtsstatelijk ondermijnende effecten. Sommige effecten van geweld leiden ertoe dat geweld niet alleen individuen treft, maar ook fundamentele principes van een functionerende rechtsstaat, zoals rechtszekerheid en een functionerende democratie.

- *Aanslagen op symbolische figuren,* zoals rechters, advocaten en journalisten, ondermijnen het gezag van de staat direct. De moorden op advocaat Derk Wiersum en journalist Peter R. de Vries in Nederland zijn voorbeelden van hoe dergelijke aanslagen de onafhankelijkheid van de rechtsstaat aantastten door symbolische kopstukken te vermoorden.
- *Criminele ondermijning van de rechtsgang.* Liquidaties van getuigen en juristen kunnen tot doel hebben de rechtsgang te frustreren.⁴⁵ Het Marengoproces heeft een stijlbreuk laten zien.

41 Ministerie Volksgezondheid, Welzijn en Sport, *Casusbeschrijvingen huiselijk geweld en maatschappelijke-kosten*, 2018.

42 Rijksoverheid, *impactmonitor aanpak huiselijk geweld en kindermishandeling*, 2021.

43 WODC, *Verzuimkosten werkgevers ten gevolge van huiselijk geweld*, 2010.

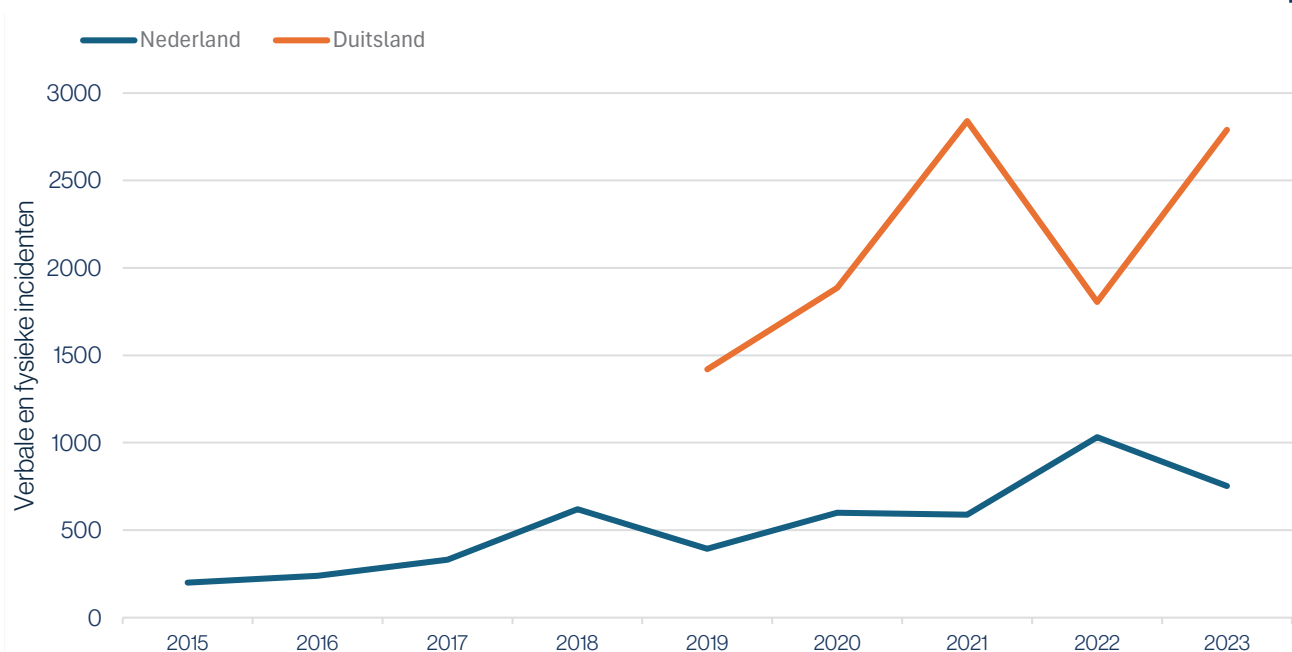
44 Rose, Adam Z., and S. Brock Blomberg, 'Total economic consequences of terrorist attacks: Insights from 9/11.' in *Peace Economics, Peace Science and Public Policy* 16:1 (2010).

45 HCSS, *De Staat van de Rechtsstaat: Waar Staan We, Waar Gaan We Naartoe?*, 2023, p37.

De serie liquidaties is terecht getypeerd als een poging om de rechtsstaat in gijzeling te nemen.⁴⁶ Bij een falende beveiligingstaak houdt de bevolking bovendien de statelijke instanties aansprakelijk. Naast de directe pogingen tot frustratie van de rechtsgang is er de indirecte uitholling van het publieke vertrouwen in de beschermingsrol van de staat.

- *Bedreigingen en intimideren van bestuurders en politici.* Geweld tegen beroepspolitici is een zorgwekkend fenomeen in verschillende Europese landen. In Nederland en Duitsland is het aantal meldingen in de tijd toegenomen, zie Figuur 5. Regelmatig worden politici bedreigd, geïntimideerd of fysiek aangevallen.⁴⁷ Het gaat om een onderliggende multiproblematiek van maatschappelijke verharding, polarisatie en de verspreiding van desinformatie. Opvallend is dat vrouwelijke politici meer agressie en haat ervaren in vergelijking met hun mannelijke collega's, wat potentiële vrouwelijke politici (nog) meer ontmoedigt om dit beroep te kiezen.⁴⁸ Dit zet de representatieve democratie verder onder druk.
- *Versterkte autoritaire oplossingsgerichtheid.* In samenlevingen waar geweld toeneemt, kiezen overheden voor hardere maatregelen, zoals uitgebreidere surveillance, meer repressief optreden van politie en diensten, of meer beperkingen van burgerrechten om de veiligheid te handhaven.

Figuur 5. Bedreigingen tegen politici in Nederland en Duitsland.

Bronnen: Nederlandse politie (2024) en Duitse politie (2024)

46 NOS, *OM trots: 'Rechtsstaat stond onder druk'*, 2024.

47 Rijksoverheid, *Monitor Integriteit en Veiligheid*, 2022, pg 16.

48 Rijksoverheid, *Monitor Integriteit en Veiligheid*, 2022, pg 18.

Psychologische impact op de brede samenleving. Geweld in de maatschappij kan leiden tot een toename van algemene angst en een gevoel van onveiligheid onder de bevolking, ook bij mensen die zelf geen direct slachtoffer zijn. Dit kan leiden tot maatschappelijke spanningen, polarisatie en politieke onvrede.

- *Angst.* Confrontatie met zwaar fysiek geweld veroorzaakt bij mensen gevoelens van bestaansonzekerheid.⁴⁹ En deze onzekerheid maakt mensen gevoeliger om te vluchten in symbolen die onze culturele identiteit versterken. Angst door geweld krijgt daarmee politieke gevolgen. De publieke angst voor geweld wordt bijvoorbeeld in verband gebracht met reactionair stemgedrag: mensen neigen naar eigen-volk-eerst-denkebeelden. Sommige onderzoeken bestrijden het verband.⁵⁰ Uit ander onderzoek blijkt wel weer dat blootstelling aan jihadistische terreur support genereert voor anti-immigratiepartijen.⁵¹ Uit onderzoek naar de relatie tussen de Parijse aanslagen van 2015 en populistische steun bleek weer dat niet zozeer angst maar met name woede over geweld een factor is om te verrechtzen.⁵²
- *Onbehagen.* Volgens socioloog Elchardus moeten subjectieve onveiligheidsgevoelens vaak niet verklaard worden uit angst maar uit gevoelens van onbehagen.⁵³ Mensen voelen onbehagen vanuit verontwaardiging, boosheid of onmacht. 'Zinloos geweld' is in dit kader een verschijnsel dat brede ophef kan veroorzaken en de pessimistische stemming versterkt. Het begrip symboliseert op unieke wijze het maatschappelijk onbehagen over geweld in Nederland. Wisbrun: 'Er is minder horizontale betrokkenheid, het maatschappelijk weefsel is broos. De morele doorvertaling hiervan is dat Nederlanders frustratie ervaren over geweld dat onnodig is maar waarbij ook niemand ingrijpt.' Onbehagen over de samenleving is in de breedte inderdaad een gedeeld sentiment. Diepteonderzoek van het SCP wijst uit dat 62% vindt dat het de verkeerde kant op gaat met Nederland.⁵⁴ Een recente volkspeiling vertelt dat Nederlanders de samenleving graag in de eerste plaats socialer willen zien (eerste prioriteit, 30%) en men bovendien graag het respect voor gezag hersteld wil zien.⁵⁵ In hoeverre percepties van geweld of over geweldsbeheersing in dit pessimisme specifiek een rol spelen is niet onderzocht.

49 Greenberg, Jeff, Tom Pyszczynski, and Sheldon Solomon. 'The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory.' *Public self and private self*. New York, NY: Springer New York, 1986. 189-212.

50 Larsen, Erik Gahner, David Cutts, and Matthew J. Goodwin. 'Do terrorist attacks feed populist Eurosceptics? Evidence from two comparative quasi experiments.' *European Journal of Political Research* 59.1 (2020): 182-205.

51 Jacobs, Laura, and Joost van Spanje. 'Not all terror is alike: How right-wing extremist and Islamist terror threat affect anti-immigration party support.' *International Journal of Public Opinion Research* 33.4 (2021): 737-755.

52 Vasilopoulos, Pavlos, et al. 'Fear, anger, and voting for the far right: Evidence from the November 13, 2015 Paris terror attacks.' in *Political Psychology* 40.4 (2019): 679-704.

53 Elchardus, Mark, Saskia De Groof, and Wendy Smits. 'Rationele angst of collectieve voorstelling van onbehagen. Een vergelijking van twee paradigma's ter verklaring van onveiligheidsgevoelens.' in *Mens en maatschappij* 1, no. 80 (2005): 48-68.

54 SCP, *Maatschappelijk onbehagen: achtergronden en mogelijke oplossingen*, 2023.

55 StichtingNL2025, *Namens Nederland*, 2024.

3.4. Online geweldsverheerlijking verbreidt zich en heeft fysieke repercussies

Achtergrond. De opkomst van online platforms heeft al jaren een aanzienlijke invloed op de verspreiding van extremistisch gedachtegoed. Flirten met geweld lijkt vooral aan de orde binnen de sfeer van het rechtsextremisme, het jihadisme en binnen het 'paralellistische' anti-institutionele gedachtegoed (van soevereinen en autonomen die de overheid proactief wensen te ondermijnen). Sociale media en fora maken het al lang mogelijk om gelijkgestemde individuen te ontmoeten, ideeën uit te wisselen en extremistische propaganda te verspreiden vanuit elke uithoek van de wereld. Daarnaast vereenvoudigt de online wereld het om netwerken te bouwen en te organiseren. Voor zowel rechts- als linksextremisten zijn online gemeenschappen cruciaal voor het coördineren van protesten, rellen of zelfs terroristische aanslagen. Jihadistische groepen gebruiken deze middelen om rekruten te werven, indoctrinatie te bevorderen. De structuur van de online wereld helpt enorm omdat gelijkgestemden elkaars geluid versterken in de eigen kanalen die ze daarvoor creëren en onderhouden.

Dat de online wereld een grote rol speelt bij extremisme is in die zin niet nieuw. Een aantal zaken is wel relatief nieuw:

- Inlichtingendiensten en deskundigen spreken over een sterke toename van rechtsextremisme online.⁵⁶
- Kinderen en jongeren lijken vaker doelwit van propaganda en ronselpraktijken.⁵⁷
- Online netwerken organiseren zich fysiek nadrukkelijker en hebben een professionelere werkwijze.

Geweldsverheerlijking en online organisatie in extreemrechtse kringen. Zowel de AIVD als de NCTV⁵⁸ hebben extreemrechts online geweldsverheerlijking aangekaart als een groeiend probleem. De netwerken zijn (ten dele) te identificeren. De ideologieën die individuen er op nahouden blijken echter tamelijk vloeibaar. Dit komt deels door vage grenzen tussen zwarte humor en extreme geweldsverheerlijking, deels doordat individuen zich online veel minder coherent gedragen dan offline.⁵⁹ Er zijn vele splinterideologieën die onnavolgbaar kunnen zijn voor niet-ingewijden en mogelijk overlap vertonen met allerlei complottheorieën. Veel rechts-extremistische theorieën verweven met geweldsverheerlijking kunnen worden geschaard onder de paraplu van het 'accelerationisme'.⁶⁰ Accelerationisten hebben tot doel versneld een rassenoorlog te ontketenen om zo ruimte te maken voor een witte etnostaat. In dat kader zijn alle middelen geoorloofd. Chaos creëren dient ertoe om normen en waarden af te breken, taboes te slechten en aan te zetten tot geweld.

De online wereld is van ontstellend groot belang voor de verspreiding en consolidatie van extremistisch gedachtegoed. Dit komt omdat sociale media gelegenheid geeft tot een aantal mogelijkheden en gedragingen (die overigens niet alleen van toepassing zijn op het rechts-extremisme maar ook op het jihadisme en linksextremisme). Ten eerste, online netwerken helpen om verbindingen te leggen tussen gelijkgestemden en om anoniem en zonder grenzen

56 AIVD, *Jaarverslag*, 2022.

57 The Guardian, *Teenagers as young as 13 under suspicion for UK far-right terrorism*, 2024.

58 NCTV, *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland*, 2022.

59 NCTV, *Rechts terrorisme en extremisme*, 2024.

60 AIVD, *Rechts-extremisme in Nederland, een fenomeen in beweging*, 2018.

De online wereld is van ontstellend groot belang voor de verspreiding en consolidatie van extremistisch gedachtegoed.

ideologie te verspreiden. Algoritmen spelen hierin een bekende rol omdat ze de eigen bubbel bestendigen. In online kanalen kan het groepsgevoel tussen mensen die elkaars vreemden zijn toch enorm versterkt worden. Al chattend leert men de taal voor ingewijden te leren spreken. Daarin spelen ook memes een belangrijke rol (zie kader).⁶¹ Eenmaal opgenomen in kanalen, groeit de ontvankelijkheid voor radicaal gedachtegoed en treedt er een toenevende ongevoeligheid op voor geweld. Het livestreamen van de terroristische executies door Brenton Tarrant in Christchurch is een extreem voorbeeld, bedoeld om positieve reacties te oogsten van gelijkgestemde toeschouwers.⁶² Het 'gamificeren' van dodelijk geweld is effectief drempelverlagend. Zo blijkt uit verklaringen en online commentaar dat geweldplegers en sympathisanten spreken over 'kill counts'⁶³ en 'converting people from live status to death status.' Dit soort game-terminologie duidt op strategieën om het doden van mensen te demystificeren en te dehumaniseren. Online omgevingen werken dit soort 'group think' en processen van 'desensitization' in de hand. Ook worden online games gebruikt voor trainingsdoeleinden. Anders Breivik gebruikte 'Call of Duty' om te trainen voor zijn aanslagen in 2011.⁶⁴

Memes en dog whistles – worden in combinatie met elkaar veel gebruikt online om een heimelijk extreemrechts signaal mee af te geven. Door de gelaagde beeldtaal (schuldig op onschuldig) worden ze vaak niet tegen gehouden door content moderatoren of filters. Daarbij wordt ook veel gebruik gemaakt van dog whistles, handgebaren, tatoeages met extreemrechtse symbolen, runen, cijfercombinaties om een heimelijke boodschap te signaleren die voor buitenstaanders niet wordt begrepen. Memes en dog whistles kunnen vaak onopvallend verspreid worden omdat ze niet worden begrepen door gewone burgers, content moderators, en ook vaak niet door instanties. Het fenomeen maakt een ervaring door onder nieuw-rechts dat liever onder de radar blijft dan oudere neonaziclubs die al jaren openlijk zijn over hun ideologie en niet veel te verbergen hebben. Online worden lijsten bijgehouden van bekende extreemrechtse symboliek die kunnen worden gebruikt.

Ten tweede, sociale media lenen zich uitstekend om andersdenkenden te intimideren of te bedreigen, door middel van doxing, online stalking, seksuele intimidatie en afpersing. Ook op dit punt zien we professionalisering ontstaan. Memes en dog whistles zijn zeer effectief om impliciete haatboodschappen te verspreiden en tegelijkertijd onder content moderatie van platformen uit te komen. Sommige platforms, met name onder Amerikaanse wetgeving, hebben vanuit de bescherming van de vrijheid van meningsuiting, tolerante gebruikersvoorwaarden waardoor content kan blijven bestaan. In het negatieve geval migreren rechtsextremistische cellen relatief makkelijk van het ene platform naar het andere, daar waar de meest gunstige voorwaarden zijn om onbespied te kunnen bestaan. In rechtsextremistische kringen circuleren bovendien allerlei manifesten en handboeken waarin tips worden gedeeld over hoe men het beste kan trollen, het meest effectief haatcontent kan maken en verspreiden, of zoveel mogelijk reacties kan ontlokken. Een voorbeeld is het 'Daily Stormer's Playbook' door Andrew Anglin dat werd gelekt en deels is geopenbaard in mainstream nieuwsbronnen.⁶⁵

61 NCTV, *Memes als online wapen*, 2024.

62 AIVD, *Radicale reclame: hoe werven extremistische groeperingen nieuwe leden?*, 2024.

63 Wells and Lovett, *So What's His Kill Count?*, 2019.

64 Helen Pidd, *Anders Breivik 'trained' for Shooting Attacks by Playing Call of Duty*, 2012.

65 The Huffington Post, *This Is The Daily Stormer's Playbook*, 2017.

Zo circuleren er meer publicaties waarvan de ene gewelddadiger dan de andere. De meest extreme pamfletten zetten aan tot moord en het zaaien van maatschappelijke chaos. Ook het doelbewust corrumperen van kinderen met geweldsbeelden (zoals snuff video's), drugs en pornografie behoort tot een accelerationistische strategie. Verschillende cellen die vormen van deze ideologie verspreiden zijn ook in Nederland bekend, soms 'opgerold'.⁶⁶

Ten derde zijn online netwerken effectief in het ronselen en mobiliseren van mensen. De jongere generaties rechtsextremistische netwerken worden bewust decentraal georganiseerd. Dit maakt ze minder kwetsbaar voor vervolging. Het idee van zelfbestuur en een vrijwillige ledenstructuur waar iedereen er voor elkaar is geeft ze meer aibaarheid. Ook kunnen deze netwerken zich eenvoudiger internationaal verspreiden waardoor ideologie geëxporteerd wordt naar nieuwe landen waar vaak ook weer andere wetgeving geldt. Het is bijvoorbeeld bekend dat veroordeeld rechtsextremist Robert Rundo met deze gedachten aan de basis staat van de 'Active Clubs' die inmiddels in vele landen zijn opgericht (zie kader). De eerder genoemde 'gamificatie' is ook relevant voor ronselingpraktijken. Gameplatforms zoals Roblox, populair onder kinderen en jongeren, worden bijvoorbeeld gebruikt om extremistische ideologie te verspreiden. Men kan bijvoorbeeld een virtuele omgeving bouwen met een nazithema of een waarin executies worden gesimuleerd. Daarvan kunnen weer filmpjes worden gemaakt en verspreid. Jongeren die daar grappig of geïnteresseerd op reageren kunnen dan weer actief worden benaderd.

Gameplatforms zoals Roblox, populair onder kinderen en jongeren, worden gebruikt om extremistische ideologie te verspreiden.

Active Clubs onderscheiden zich van 'traditionele' extreemrechtse bewegingen door hun focus op lichaamsbeweging en persoonlijke ontwikkeling, terwijl ze hun leden geleidelijk opwarmen voor neonazistische ideologie. In tegenstelling tot groepen als Atomwaffen Division, the Proud Boys, of Blood & Honour, die zich explicieter organiseren rond ideologie, trekken de Active Clubs leden aan door middel van positieve, verbindende activiteiten zoals fitness, wandelingen of zelfs benefietacties. Dit geeft hun een aantrekkelijker imago en biedt nieuwkomers perspectief. Brody MacDonald, van King's College London, ziet circa 65 Active Clubs verdeeld over de VS, Canada en Europa. Hij spreekt ook wel over 'extreemrechts 3.0': De bewegingen weten subtiel jongeren aan zich binden. Ook omdat ze zich organiseren als een verzetsbeweging zonder leider waardoor er geen kopstukken zijn. Hoewel er slechts enkele gewelddadige incidenten aan te wijzen zijn, markeert de ontwikkeling dat online extremisme zich ook op een gecammoufleerde manier kan handhaven in het publieke domein. Risico's zijn er met name voor de democratie. De populariteit van active clubs betekent verdere normalisering van autoritaire gedachtegoed onder jongeren. Ook in Nederland en Vlaanderen zijn active clubs actief.

Naast ronseling zien we dat online ecosystemen bijzonder nuttig blijken voor massamobilisatie. De Capitoolbestorming (6 januari 2021), de 'Unite the Right'-demonstraties in Charlottesville (2017), maar ook de antimigratierellen in het Britse Southport (2024), hebben laten zien dat gewelddadig getint massaprotest aangejaagd wordt vanuit het online ecosysteem.⁶⁷ Extreemrechtse influencers maken gebruik van een enorme user base die met behulp

66 Openbaar Ministerie, *Minderjarige vast voor deelname aan terroristische organisatie The Base*, 2024.

67 Sheera Frenkel, *De bestorming van het Capitool was op sociale media georganiseerd*, 2021.

van desinformatie opgehitst kan worden. Mainstream radicaalrechtse politici laten zien deze gevoelens te willen versterken. 'Ouderwetse' neonaziclubs weten hoe ze een fysieke rel moeten ontketenen en steken de lont in het kruit. De dynamiek wordt onderstreept door de two step flow-theorie die verklaart dat massa's eerder geneigd zijn te luisteren naar opinieleiders dan naar gevestigde media.⁶⁸ Zo grijpen complexe online en fysieke krachten in elkaar waardoor grootschalige escalaties ontstaan. Veel analyses wijzen erop dat bij deze massale uitbarstingen bewuste escalatiestrategieën worden gehanteerd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de desinformatieberichten en - filmpjes die op tactische momenten in de ether belanden en die slim inspelen op de woede en het gevoel van slachtofferschap.⁶⁹

Anti-institutionele gewelddadige aspiraties. Anti-institutioneel denken draait om het ontkennen van de legitimiteit van bestaande overheden en het promoten van alternatieve, vaak radicale, wereldbeelden. Het gaat om een qua denken zeer heterogene groep van eenlingen dan wel netwerken die slechts met elkaar gemeen hebben dat ze geloven in een kwaadaardige elite die Nederland zou besturen.⁷⁰ Anti-institutionelen zijn sceptisch over overheidsinformatie en klampen zich vast aan 'alternatieve feiten.' Sociale mediakanalen helpen om gelijkgestemde geluiden te vinden, eigen ideeën te verspreiden en anderen te mobiliseren om zich van de overheid af te keren of daartegen in verzet te komen. Er zijn in Nederland tienduizenden mensen die anti-institutionele opvattingen koesteren. Slechts van een zeer beperkte groep gaat daadwerkelijke een gewelds dreiging uit. Volgens de AIVD zijn er enkele tientallen 'soevereinen' die flirten met geweld.⁷¹ Men zoekt bijvoorbeeld naar wapens om een alternatieve politiemacht te vormen die past bij hun ambities om een parallelle samenleving te creëren met eigen regels, handhaving en rechtspraak. Op die manier wordt geweld door sommigen gezien als een legitieme manier om 'vrijheid' terug te winnen. Dit kan in sommige gevallen leiden tot het aanzetten tot of plannen van gewelddadige acties. Fysiek geweld komt echter incidenteel voor en is nog niet dermate doelmatig georganiseerd zoals bijvoorbeeld de Duitse Reichsbürger dat poogden. Wel zijn er geweldsincidenten door aanvaringen tussen anti-institutionelen en overheid. Zo werd een BOA aangereden toen hij om een rijbewijs vroeg.⁷² Een ander voorbeeld is de verijdelde aanslag in Deventer, waarbij een groep die zich identificeerde met anti-institutionele ideeën plannen had om een aanslag te plegen.⁷³ Sommige soevereinen met gewelddadige intenties (bijvoorbeeld leden van 'CommonLaw Nederland.earth') zijn ook veroordeeld.

De directe relatie tussen anti-institutionele netwerken en de mogelijkheid tot omvangrijkere gewelddadige ordeverstoringen is lastig vast te stellen. Het is lastig om homogene denkbeelden en actiegroepen te identificeren. Wel wordt er overduidelijk een vijandbeeld gecreëerd van de overheid. En dat ressentiment loopt makkelijk over naar allerlei protestgevoelens. Zo blijkt uit onderzoek van de Universiteit Utrecht dat van de boerenprotesten vooral de Telegram-groepen van QAnon-sympathisanten tot confrontaties met de politie leidden. Deze groepen werden vaak gekenmerkt door emoties als woede en haat richting "vijanden van het volk en de democratie", als de overheid en de wetenschap.⁷⁴ Desalniettemin getuigen de onderzoekers dat er lastig een vinger is te leggen op een directe correlatie, gezien ook andere

68 Monica Postelnicu, *Two step flow theorie model van communicatie*, 2016.

69 Bruce Hoffman en Jacob Ware, *God, Guns, and Sediton, Far-Right Terrorism in America*, 2024.

70 AIVD, *Jaarverslag 2023*, 2024.

71 AIVD, *Anti-Institutionalisme*, 2024.

72 AIVD, *Jaarverslag 2023*, 2024, p. 19.

73 Pieter Smit, *Soevereine 'terroristen' hadden burgemeester Ron König van Deventer in vizier voor aanslag*, 2024.

74 Jeroen Bakker et al., *Van Scherm Naar Straat*, 2021, p36.

elementen het risico op escalatie kunnen vormen, zoals het 'de-escalatiebeleid van de politie of de aanwezigheid van relschoppers'.⁷⁵

Geweldsverheerlijking en online organisatie in jihadistische kringen. De zorgen over jihadistisch terrorisme zijn toegenomen door toenemende activiteit van ISIS-K⁷⁶ (de 'Khorasan'-tak van IS actief in o.m. Afghanistan), door extreme onvrede over westerse steun aan de Israël-Hamasoorlog⁷⁷, het vertrek van Westerse missies uit Afghanistan, en de oorlog in Oekraïne (toenemende circulatie van wapens).⁷⁸ Jihadistisch extremisme kan worden gezien in termen van verschillende 'aanwasperiodes.' De aanval in Solingen gepleegd door een gewezen Syrische immigrant⁷⁹ heeft een hele andere achtergrond dan de jonge arrestanten die aanslagen voorbereidden bij concerten van Taylor Swift⁸⁰. De 'oude aanwas' betreft de generatie die werd en wordt geïnspireerd door Al-Qaida en IS. Hieronder vallen de 'uitreigers' richting IS. De 'nieuwe aanwas' verwijst naar de groep extremisten die is meegerisd met de migratiestromen vanuit Syrië. Deze categorie heeft geen Nederlandse achtergrond en loopt in het Westen aan tegen migratiebarrières waardoor radicalisering kan versnellen. Tot slot is er de 'jonge aanwas' – jongeren, vaak ook tieners, die de eerste terreurgolven en de stichting van IS niet actief hebben meegemaakt en hun radicaliseringsproces met name online zouden ondergaan. Uit onze gesprekken komt het beeld naar voren dat deradicalisering lastiger wordt naarmate groepen of eenlingen meer online actief zijn. De indruk bestaat dat de nieuwe generatie in veel gevallen een stuk jonger onder invloed komt van propaganda door platformen als Tiktok.⁸¹ Het bereiken van jongeren door middel van propaganda blijft ook een bewuste strategie van internationale IS-bewegingen.

Naast sociale media worden game-omgevingen gebruikt voor jihadistische propaganda, community-building, rekrutering en training.⁸² Sommige games worden daar speciaal voor ontworpen, zoals de 'special force' game die in 2003 door Hezbollah werd uitgebracht, en waarbij de bonus een virtuele ceremonie met de terroristische leider betrof.⁸³ 'Aanhoudende positieve betrokkenheid in propagandistische game omgevingen vergroot de kans op het accepteren van het extremistische narratief en perceptie van de realiteit. Hierdoor wordt de gevoeligheid voor radicalisering en het succes van de rekruteringspoging potentieel vergroot bij sommige gebruikers.'⁸⁴

Extreemlinkse online organisatie. Van extreme geweldsverheerlijking zoals binnen de ideologie van het accelerationisme is onder extreemlinks geen sprake. We zien een extreemlinks activisme dat sporadisch gewelddadig of vandalistisch kan worden, maar we zien op dit moment geen grote activiteit van linksextremistische bewegingen die geweld prediken en de democratische rechtsorde willen bedreigen. Eventuele radicalere acties zijn vooral reactief van aard tegen (gepercipieerde) fascist en rechtsextremisten.⁸⁵ Of ze zijn een

75 Jeroen Bakker et al., p36.

76 RTL, *Isis-K doorgedrongen in Europa*, 2024.

77 De Volkskrant, *Gaza oorlog vergroot antiwesterse denken in Midden-Oosten*, 2024.

78 De Volkskrant, *Aan Oekraïne geleverde NAVO wapens in beslag genomen die in criminele circuit waren beland*, 2024.

79 NOS, *Syriër aangehouden als vermoedelijke dader mesaanval Solingen*, 2024.

80 NOS, *Taylor Swift terug op het podium na afgelaste concerten om terreurdreiging*, 2024.

81 Raad van Kinderbescherming, *Nieuwsbericht*, 2024.

82 Suraj Lakhani, *Video gaming and (violent) extremism: An exploration of the current landscape, trends, and threats*, 2021.

83 Lakomy, Miron. 'Let's Play a Video Game: Jihadi Propaganda in the World of Electronic Entertainment.' *Studies in Conflict & Terrorism* 42 (2017): 383–406.

84 Linda Schlegel, *The Gamification of Violent Extremism & Lessons for P/CVE*, 2021, p. 6.

85 AIVD, *Jaarverslag 2023*, 2024.

Het bereiken van jongeren door middel van propaganda blijft een bewuste strategie van internationale IS-bewegingen.

uiting van protest omtrent progressieve politieke kwesties. Ondanks het uitblijven van (zwaar) geweld veroorzaakt het links activisme behoorlijke maatschappelijke wrijving. Een eco-activistische beweging als Extinction Rebellion maakt actief gebruik van sociale media om flitsacties en snelwegbezettingen te realiseren. Soms worden acties vandalistisch.⁸⁶ De 'Tyre Extinguishers'-groep, die banden leeg laat lopen van SUV's, roept bijvoorbeeld veel weerstand op.⁸⁷ Antifascisten blijken ook een rol te spelen in het aanjagen van pro-Palestinabetogingen en de bezettingen van universiteitsgebouwen in diverse steden in 2024. Sommige activisten hanteren daarbij 'professionele' escalatiestrategieën en zoeken naar actieve confrontatie met de politie. Deze confrontaties worden vervolgens op een selectieve manier in beeld gebracht en verspreid om de suggestie van politiegeweld effectief te verspreiden op sociale kanalen.

Repercussies in de fysieke wereld. Online geweldsverheerlijking heeft repercussies in de fysieke wereld. Op rechts zien we de opkomst van de zogenaamde 'active clubs' – organisaties met online aanwezigheid maar met een offline structuur en impact (zie kader). Rechtsextremistische netwerken hebben strategieën op het oog om de bevolking gradueel op te warmen voor anti-migratiesentiment en omvolkingstheorieën. De populariteit van rechtse politiek maakt extreemrechtse en non-democratische denkbeelden salonfähig. Uit peilingen blijkt dat een derde van de jongeren aangeeft het geen probleem te vinden als er een dictator aan de macht komt in hun land.⁸⁸ Ook mondiaal wint het autoritaire 'crimefightersregime' aan populariteit onder rechts.⁸⁹ Dit is zorgwekkend omdat de 'flirt' met conservatisme en extreemrechts wordt versterkt door onwetendheid over de werking en merites van de liberale democratie. Jongeren weten steeds minder over democratie en burgerschap dan in vergelijkbare andere Europese landen.⁹⁰ Ook de politieke betrokkenheid van jongeren is in Nederland lager. Nieuwrechtse clubs en netwerken spelen juist in op het gebrek aan politieke zingeving.

3.5. Geweldstechnologie democratiseert

Achtergrond. Doordat technologie toegangsdrempels verlaagt, worden we geconfronteerd met nieuwe vragen over hoe we geweld moeten beheersen en door wie dat gebeurt. Daarom kijken we niet alleen naar nieuwe capaciteiten maar ook naar hoe technologie tot bestuursdilemma's leidt. Soms hebben innovaties dermate sterke 'pathbreaking' effecten dat de hele wereldorde zich opnieuw moet schikken. Dat is gebeurd met de introductie van het vuurwapen en de atoombom, en is vermoedelijk aan het gebeuren met AI. Tegelijkertijd wordt het toekomstpad van technologie nog altijd in hoge mate bepaald door wat mensen ermee doen.⁹¹ De democratisering van technologie verwijst naar het proces waarbij toepassingen

86 NCTV, *Activisme/extremisme*, 2019.

87 Het Parool, *Actiegroep tegen SUV's slaat toe*, 2024.

88 Open Society Foundation, *Open society barometer: can democracy deliver?*, 2023.

89 Bijvoorbeeld, het régime de excepción en de 'guerra contra las pandillas' in El Salvador: De Salvadoraanse bende-aanpak begon in 2022 als reactie op een golf van bende-geweld. De regering riep daarmee de noodtoestand uit waaronder constitutionele rechten werden opgeschort en de politie bredere arrestatiebevoegdheden ontving. Inmiddels zijn tienduizenden mensen beschuldigd van bendeaansluitingen, wat heeft geleid tot de hoogste opsluitingsgraad ter wereld. De aanpak is echter razend populair en ondermijnt daarmee het gezag van het democratische en humanitaire handelingskader. Naast El Salvador zijn er vergelijkbare landen die deze radicaal repressieve koers inzetten, zoals de Filipijnen en Indonesië.

90 ICCS, *Burgerschap in Beeld. Burgerschapscompetenties en burgerschapsonderwijs in vergelijkend-perspectief*, 2022.

91 Han van der Horst, *Nepnieuws: een wereld van desinformatie*, 2018.

en kennis toegankelijker worden voor iedereen.⁹² Dit betekent ook een toegenomen dreiging. Ook extremistische eenlingen hebben daarmee makkelijker toegang. Andersom hebben staten beperktere controle over wapens die gebouwd kunnen worden. Voor verschillende technologieën zijn voorbeelden te geven van geweldsdreigingen voortkomend uit deze democratisering van middelen:

3D-geprinte wapens. Het thuis printen van wapens gebeurt, maar nog niet op grote schaal. Uit fenomeenonderzoek uitgevoerd door de Dienst Landelijke recherche in 2022 blijkt een toename van in beslag genomen geprinte wapens.⁹³ Belangrijk is dat de technologie bovendien een sterke aantrekkingskracht heeft op anti-institutionalisten en extreemrechts. In België, in Heverlee, werd een illegaal wapenatelier ontmanteld waar gebruiksklare wapens met een 3D-printer werden geproduceerd. Het Belgische VRT rapporteerde daarover: 'De 26-jarige Fransman die de spilfiguur zou zijn in de handel van 3D-geprinte wapens, hangt kennelijk een vorm van extreem libertarisme aan. De man zou aan zoveel mogelijk mensen wapens willen leveren om zich te beschermen tegen de staat.'⁹⁴ Het geeft aan dat de beschikbaarheid van de technologie lijkt aan te grijpen op de mogelijkheden die anti-institutionelen en rechts-extremisten zoeken tot geweldpleging. Ook bij de aanslag op een synagoge in Halle in 2019 (twee doden, enkele gewonden), gebruikte de dader 3D-geprinte wapens.⁹⁵ Hoewel niet voor industriële schaaltoepassing, wordt het proces beter en brengt het een belangrijke optie in beeld in landen met strenge wapenwetgeving. Een bijkomend voordeel van 3D-geprinte wapens is dat ze niet gehomologeerd en traceerbaar zijn waardoor ze aantrekkelijk zijn voor criminelen. Blauwdrukken voor betrouwbare modellen worden online gedeeld.⁹⁶

Aanslagen met drones. Drones zijn helaas uitermate geschikt als wapen: ze zijn goedkoop en low-tech drones zijn eenvoudig te besturen en te bemachtigen. Het gebruik van kamikazedrones kan gericht zijn op het veroorzaken van zoveel mogelijk slachtoffers. Maar ze kunnen ook gebruikt worden voor gerichte liquidaties. Het intimiderend effect is hoe dan ook groot en dit maakt drones aantrekkelijk in het licht van motieven van terrorisme. Er zijn reeds voorbeelden van de democratisering van drone-wapens. IS-K maakte 'reclame' voor aanslagen op sportevenementen in het Westen.⁹⁷ In Zuid-Amerika plegen misdaadgroepen aanslagen op autoriteiten.⁹⁸ In Colombia gebruikte de FARC kamikazedrones. Ook zij keken daarbij naar de oorlog tussen Rusland en Oekraïne.⁹⁹ Door de oorlogen aan de rand van Europa normaliseert de bewapening van drones. De praktische know-how raakt meer verbreid. Ook criminelen zien het praktisch nut. In de afgelopen jaren zijn er drones gespot rondom gevangenis in Europa voor smokkeldoeleinden.¹⁰⁰

92 Benjamin Witte en Gabriella Blum, *The Future of Violence*, 2017.

93 Politie, *Politie constateert toename 3D-geprinte wapens*, 2022.

94 VRT, *Een 3D-printer en wat blauwdrukken: waarom de politie met argusogen kijkt naar nieuwe bron van illegale wapens*, 2024.

95 Het observatorium, *3D-geprinte wapens steeds populairder bij extreemrechts*, 2022.

96 Zoals de blauwdruk voor de FGC9 (Fuck Gun Control-9) een semi-automatisch geweer dat ontwikkeld en verspreid wordt door online anti-institutionele clubs zoals Deterrence Dispensed (DetDisp) – een internationaal netwerk voor het ontwikkelen van 3d-geprinte wapens.

97 NCTV, *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland, Technologische ontwikkelingen in relatie tot terroristische dreiging*, 2023.

98 BBC, *Mexicaans kartel gebruikte explosieve drones om politie aan te vallen*, 2021; AP News, *Een drugskartel heeft een afgelegen Mexicaanse gemeenschap aangevallen met drones en schutters, zegt mensenrechtenorganisatie*, 2024.

99 Enrique Alberto Prieto Rios, *Dissidenten vallen nu militairen en politie aan met zelfmoorddrones*, 2024.

100 Stefan Keukenkamp, *Met drones krijgen gevangenen telefoons en drugs tot aan het celraam bezorgd*, 2024.

AI-ondersteunde ontwikkeling van (massavernietigings-)wapens. AI-technologie helpt ontdekkingen te doen en recepten te bouwen voor wapens. Uit een wetenschappelijke risicoscan voor de kwaadaardige toepassing van AI in bio-engineering is naar voren gekomen dat het *in silico* (computergemodelleerd) design van virusgevaarlijk biologisch materiaal zeer snel binnen handbereik komt.¹⁰¹ Op middellange termijn (binnen 1 tot 6 jaar) geldt dat ook voor de synthetische creatie van gevaarlijke pathogenen. Gelijksortige risico's worden geïdentificeerd op het gebied van chemische engineering. Zo werd in 2022 aangetoond in een paper in Nature dat dezelfde AI-ondersteunde principes voor de ontwikkeling van nieuwe medicatie ook succesvol gebruikt kan worden voor de ontwikkeling van recepten voor chemische wapens.¹⁰² Een ander geïdentificeerd risico is het hacken van biologische databanken. Virologen gebruiken AI-enabled bio-design tools om geautomatiseerd nieuwe virusvarianten vast te stellen die pandemieën kunnen veroorzaken. Echter, precies deze tools kunnen ook gehackt worden.¹⁰³ Inmiddels heeft OpenAI, het bedrijf achter ChatGPT, al meerdere veiligheidsmechanismen ingebouwd om ervoor te zorgen dat mensen bijvoorbeeld geen kant en klaar DIY-vernietigingswapen kunnen opvragen. Maar er zijn altijd loopholes.

Automatisering van cybergeweld. Digitale vormen van exploitatie, afpersing en intimidatie, op basis van gerichte gegevensdiefstal, zullen toenemen en normaliseren om meerdere redenen: (1) Het aanvalsoppervlak voor kwaadwillenden is dramatisch vergroot, ofwel, het beschikbare materiaal waarmee we gechanteerd kunnen worden neemt toe; (2) Het stelen van informatie kan worden geautomatiseerd met tooling, cybercrime as a service (via het dark web) plus de echtheidsfactor van fraudemethoden kan door AI worden verhoogd; (3) Digitale assets worden steeds waardevoller, met name door de opkomst van digitale currencies en de mogelijkheden om mensen af te persen; (4) Psychologisch wordt de impact van digitale criminaliteit zoals identiteitsfraude, intimidatie of chantage steeds sterker onderschreven; (5) Wettelijke raamwerken zijn aan het veranderen en bevestigen op een juridische manier de fysieke impactdimensie. Samen zorgt dit ervoor dat datadiefstal zwaardere impact sorteert. Iedereen met een digitaal profiel is kwetsbaar voor digitale afpersing. Daarnaast is er het punt van democratisering van de technologie: men hoeft geen expert te zijn om te hacken om iemands gevoelige gegevens te ontvreemden.

Geweldsverheerlijking op basis van geautomatiseerde contentgeneratie. AI helpt om geautomatiseerde geweldsverheerlijkende propaganda te verspreiden. Hoewel de schaal nog beperkt lijkt, is er al AI gegenereerde terroristische en extremistische content in omloop. Actoren gelieerd aan of met sympathie voor Al Qaida en IS gebruiken bijvoorbeeld deepfake technologie. Op sociale media verschenen deepfakes waarin animatiefiguren en populaire influencers islamitische teksten zingen die bedoeld zijn om aanhangers te mobiliseren. Leden van rechts-extremistische Telegramkanalen verspreiden met AI gegenereerde antisemitische en racistische content zoals rechts-extremistische memes.¹⁰⁴ AI biedt zo een gemakkelijker, snellere en zelfs overtuigendere manier voor de verspreiding van propaganda.

101 John O'Brien en Cassidy Nelson, *Assessing the Risks Posed by the Convergence of Artificial Intelligence and Biotechnology*, Health Security, 2020.

102 Fabio Urbina e.a., *Dual use of artificial-intelligence-powered drug discovery*, Nature, Nature Machine Intelligence, 2022.

103 Center for Humane Technology, *Het decoderen van ons DNA: Hoe AI medische doorbraken en biologische dreigingen versnelt met Kevin Esvelt*, 2024.

104 NCTV, *Themahoofdstuk: Technologische ontwikkelingen in relatie tot terroristische dreiging*, 2024. QAnon verwijst naar de complottheorie waarbij wordt geloofd in een 'deep state', een geheime groep Satan-aanbidende kannibalistische pedofielen die wereldleiders aanstuurt.

Het
aanvalsoppervlak
voor
kwaadwillenden is
dramatisch vergroot.

Desinformatiecampagnes kunnen worden opgeschaald en efficiënter worden uitgerold aan de hand van AI-generatie.¹⁰⁵

Voor de verdere toekomst (hoe ver is niet met zekerheid te zeggen) staan er al nieuwe ontwikkelingen te wachten die grote implicaties kunnen hebben. Ook voor deze toepassingsgebieden komen gedemocratiseerde (kwaadaardige) toepassingen al voorzichtig in beeld. Maar we zien met name ook de governance-vraagstukken op ons af komen. We zullen moeten nadenken over hoe te anticiperen op geweld gericht tegen ons brein of geweld dat wordt geautomatiseerd met behulp van kwantumtechnologie. Ook het technologisch kunnen in de ruimte levert op dit moment al belangrijke vraagstukken op.

Geweldsimplicaties van kwantumtechnologie. “Heel veel dingen die we nu reeds spannend vinden bij bijvoorbeeld AI kunnen we straks met kwantumtechnologie in de overtreffende trap”, aldus TNO-wetenschapper Phillipson. Desondanks kan een kwantumcomputer op veel punten niet vergeleken worden met een traditionele computer. Ze hebben een grotere rekenkracht maar zijn een stuk specifiek in hun toepassingen. Een daarvan is decryptie, en de implicaties ervan zijn significant. Q-Day zal het moment zijn waarop kwantumcomputers in staat zijn veel van de huidige cryptografische standaarden te breken. Er liggen scenario's in het verschiet waarin geen garantie meer kan worden gegeven voor de beveiliging van burgerlijke gegevens, overheidsgegevens of staatsgeheimen. Dit geeft ruimte voor afpersing, chantage van belangrijke personen of sabotage van de vitale infrastructuur. De staatkundige orde is onder druk te zetten wanneer er geen tijdige migratie heeft plaatsgevonden naar nieuwere, bestendige verleutelingsmanieren.¹⁰⁶ Het Chinese regime lijkt al een voorsprong te nemen door versleutelde, gevoelige informatie op voorhand te verzamelen om later te kunnen ontsleutelen.¹⁰⁷ Dit stelt Nederland voor een fait accompli: Hoe moeten we omgaan met de chantagemogelijkheden die in beeld komen bij het kapen van gevoelige informatie van prominente personen? Hoe gaan we om met een realiteit waarin allerlei staatsgeheimen worden gelekt op sociale media, bij wijzen van hybride tactiek?¹⁰⁸ In het verlengde daarvan ligt er het risico dat de verticale relatie overheid-burger verder beschadigd raakt omdat de overheid geen waarborgen meer kan geven.

Neurowapens: geweld op basis van neurotechnieken. Neurowapens zijn gericht op het beïnvloeden van de cognitieve perceptie of het verstoren van het brein en het zenuwstelsel. Ze worden geassocieerd met zowel fysieke als psychologische oorlogsvoering. Neurowapens zijn er in verschillende typen: (1) Elektromagnetische wapens maken gebruik van straling om de hersenactiviteit te verstoren. Een dergelijk systeem is door de VS naar Afghanistan gebracht in 2010 maar werd niet gebruikt;¹⁰⁹ (2) het verspreiden van chemische stoffen kan worden ingezet om neurotransmitters in de hersenen te beïnvloeden, wat kan resulteren in stemmingswisselingen en uitval van cognitieve functies. Russische special forces zouden een krachtig neurogas gebruikt hebben om een gijzeling te beëindigen in 2002;¹¹⁰ (3) ultrasone wapens gebruiken hoogfrequente geluidsgolven om het zenuwstelsel

105 Rolf Fredheim and James Pamment, *Analyse van de risico's en kansen die AI-versterkte beïnvloedingscampagnes op sociale media meedragen*, 2024.

106 TNO en CWI, *PQC-migratie handboek*, 2023.

107 Booz Allen Hamilton, *Chinese Threats in the Quantum Era*, 2021.

108 Slechts een gedeeltelijke remedie voor kwantum-ontsleuteling is kwantum-communicatie. Deze techniek zorgt voor een ultra beveiligd kanaal, waarbij een indringer direct gedetecteerd wordt. Aanbieders als ID Quantique bieden tooling aan waarmee ongezien meeluisteren onmogelijk is. Dit heeft weer andere negatieve dual use-gevolgen: het onmogelijk aftappen van criminele kwantum-communicatienetwerken kan een forse hindernis blijken voor forensisch werk.

109 BBC, *US army heat ray gun in Afghanistan*, 2010.

110 BBC, *Moscow theatre siege*, 2012.

te overbelasten en mensen te immobiliseren. Deze worden al sinds 2009 gebruikt door de Amerikaanse politie als een methode van crowd control.¹¹¹ De praktische gebruikswaarde wordt nog regelmatig onderzocht.¹¹²

Zoals vaak gebeurt met militaire technologieën, worden de blauwdrukken na verloop van tijd publiek. Dit kan leiden tot verdere ontwikkeling, prijsdalingen, meer mogelijkheden enzovoort. De precieze impact van deze trend is nog niet duidelijk. Maar de kracht van dit soort wapens zal op termijn tenminste tot nadenken moeten stemmen over de weerbaarheid tegen de effecten ervan. Opvallend is dat de wetenschappelijke gemeenschap zelf vaak al waarschuwt voor dual use-toepassingen en pleit voor aangescherpt beleid.¹¹³ Ook geldt het bezwaar dat kennis hierover misschien niet in de eerste plaats in handen van private partijen zou moeten liggen. Voor de ontwikkeling van de meeste technologieën is dit tegenwoordig wel het geval.

Anti-technologisch verzet. Een zijdelings maar belangwekkend gezichtspunt op de democratisering van technologie: Op sociaal vlak kan de toenemende omarming en vermarkting van allerlei high-tech innovaties op termijn leiden tot verzet. Vervreemding van de leefwereld stimuleert bij sommigen een behoefte om zich te ontkoppelen.¹¹⁴ Nu bijvoorbeeld AI steeds menselijkere vormen aan begint te nemen, is de kans groot dat ook de weerstand groeit en een dalend vertrouwen in technologie.¹¹⁵ Er zijn voorbeelden in de geschiedenis van gewelddadig verzet. Men kan denken aan de Unabomber, wiens manifest nadrukkelijk gericht was op de veroordeling van de dramatische consequenties van technologie en industrie voor de mensheid.¹¹⁶ Soms wordt gespeculeerd over de terugkeer van een variant op het Ludditisme – het arbeidersverzet dat zich in de industriële revolutie richtte op de destructie van machines uit woede over menselijke vervangbaarheid. Het 'neo-Ludditisme' beschrijft de beweging van mensen die deze scepsis delen.¹¹⁷ En zo zijn er meer die pleiten voor 'ontkoppeling.' De off-grid-beweging bijvoorbeeld, of de mensen die zich 'unplugged' noemen. Vaak is er overlap met antiglobaliseringssentiment en milieuactivisme. Hoewel er geen sprake is van geweld is het activisme wel meer aanwezig vandaag.¹¹⁸ Met de ontwikkeling van AI en de unheimische verschijnselen van robotisering is het voorstelbaar dat in de toekomst meer dynamiek gaat ontstaan. Mochten deze bewegingen meer gewelddadige trekken krijgen, dan zullen deze vandalistisch van aard zijn, gericht tegen systemen, machines, eventueel de bouwers daarvan.

3.6. Het statelijk geweldsmonopolie komt verder onder druk

Achtergrond. De zojuist beschreven processen van democratisering hebben implicaties voor geweldbeheersing. Traditioneel gezien heeft de staat de verantwoordelijkheid om geweld te reguleren en te beheersen. Wanneer deze autoriteit wordt ondermijnd, heeft dit gevolgen voor de openbare orde en maatschappelijke stabiliteit. Niet-statelijke actoren kunnen zich bedienen van geweld of geweldsmiddelen ontwikkelen, zonder de verantwoordelijkheden en controlemechanismen die aan staatsinstanties zijn verbonden. Hierdoor kan een chaotische

111 Erin Kidd, *Long Range Acoustic Device (LARD)*, 2019.

112 RAND, *How, When, and Whether to Employ Non-Lethal Weapons in Diverse Contexts*, 2024.

113 Baker Institute, *From Neuroweapons to 'Neuroshields': Safeguarding Brain Capital for National Security*, 2023.

114 Gerben Bakker, *Monster van AI' blijkt vooral weerspiegeling van menselijk gebrek*, 2023.

115 Bernard Marr, *The Uncanny Valley*, 2024.

116 Ted Kaczynski, *The Unabomber Manifesto*, 2008.

117 The Guardian, *Neo-Luddites warn for AI apocalypse*, 2024.

118 Eliezer Yudkowsky, *Shut it down*, 2023.

situatie ontstaan die de rechtsstatelijke orde verzwakt en politieke onrust kan veroorzaken. Daarnaast compliceren allerlei nieuwe geweldscapaciteiten het werk van wetshandhaving en veiligheidsdiensten. Er komen steeds meer zaken bij om in de gaten te houden, of de afhankelijkheid van burgers of bedrijven is noodzakelijk waardoor de staat stelselmatig in een onderhandelingspositie terechtkomt. In deze context wordt het voor overheden steeds belangrijker om innovatieve en geïntegreerde benaderingen van geweldpreventie en -beheersing te ontwikkelen, die niet alleen gericht zijn op repressie, maar ook op sociale cohesie, dialoog en het versterken van de legitimiteit van staatsgezag.

Het statelijk geweldsmonopolie is het exclusieve recht van de staat om fysiek geweld en dwang te gebruiken. Het werd geïntroduceerd door Max Weber, die stelde dat een staat wordt gedefinieerd door zijn vermogen om het legitieme gebruik van fysieke kracht binnen een bepaald gebied te monopoliseren. Alleen de staat en haar aangewezen instituties, zoals de politie en het leger, mogen geweld gebruiken om orde en wetten te handhaven, vanuit de verdediging van het collectieve burgerlijke belang. De legitimiteit kan onder druk komen te staan door machtsmisbruik, gebrek aan transparantie, betwisting van politieke legitimiteit, of de schending van mensenrechten door de instituties.

‘Command-and-control’ over geweldstoepassingen is in de toekomst vrijwel onmogelijk.

‘Command-and-control’ over gedemocratiseerde toepassingen is in de toekomst vrijwel onmogelijk. Bij elkaar opgeteld geven de gedemocratiseerde technologieën behandeld in §3.5 een zorgwekkend beeld. Deskundigen spreken over de afbraak van het ‘command-and-control-denken.’ Vanouds is het statelijk geweldsmonopolie gebaseerd op asymmetrische bezitsverhoudingen: alleen de staat, in samenwerking met wetenschappers en bedrijven, heeft het geld en de macht om onderzoeksprogramma’s te realiseren en geavanceerde technologie te beheren en in te zetten. Ook de productie en operationalisering vooronderstelt hoge vormen van complexiteit die voor eenlingen onbereikbaar waren. De geavanceerde mogelijkheden die binnen het bereik van eenlingen komen maken dat deze asymmetrie verdwijnt. Om de controle niet volledig te verliezen moet men compenseren voor de verloren asymmetrie. De logische uitkomst van deze zoektocht is om meer samenwerking te zoeken met burgers en met private partijen om zo meer zicht te houden op wat er in de samenleving gebeurt. Maar in die richting stuit men ook op ethische en juridische grenzen en vraagstukken van afhankelijkheid.

Te grote span-of-control benodigd over geweldsverschijningsvormen. De snelle technologische innovaties en de democratisering van geweldsmiddelen leiden tot een aanzienlijk bredere waaier aan gewelddadige mogelijkheden. Deze innovaties maken het voor individuen en groepen gemakkelijker om toegang te krijgen tot diverse vormen van geweld, van 3D-geprinte wapens tot drones en zelfs cyberaanvallen. Dit heeft verstrekkende implicaties voor de veiligheidssector, die zich geconfronteerd ziet met een groeiend aantal risico’s en dreigingen. De toename in soorten geweldsmiddelen en de laagdrempelige toegankelijkheid daarvan creëren een onoverzichtelijke situatie voor de veiligheidssector. Het is een enorme opgave om bij te houden welke innovaties ontstaan, welke risico’s ze met zich meebrengen, en hoe deze risico’s zich ontwikkelen in verschillende contexten. Dit vereist niet alleen technologische kennis, maar ook een goed begrip van sociale dynamieken, culturele contexten en de motieven van individuen en groepen die deze middelen willen gebruiken. Veiligheidsinstanties moeten hun strategieën en operationele capaciteiten herzien om effectief te kunnen reageren

op deze nieuwe vormen van geweld. Dit kan inhouden dat zij moeten investeren in nieuwe technologieën voor monitoring en analyse, evenals in training voor personeel om hen voor te bereiden op het omgaan met deze diverse en opkomende dreigingen.

Grote afhankelijkheid van technologische know-how en built-in afhankelijkheden. In de huidige technologische omgeving zijn private partijen de belangrijkste ontwikkelaars van innovaties, wat leidt tot een aanzienlijke afhankelijkheid van de overheid. Deze bedrijven creëren hun technologieën op basis van eigen architectuur, code en interfaces, waardoor zij niet alleen de controle over de functionaliteit behouden, maar ook de toegang tot cruciale informatie en updates. Dit betekent dat de overheid vaak moet aankloppen bij deze private partijen voor essentiële gegevens, tools en ondersteuning. Voorbeelden daarvan, relevant voor geweldsbeheersing, zijn onder andere:

- **Toegang tot 'VLOPs':** In het kader van opsporing en handhaving is de overheid afhankelijk van Amerikaanse 'VLOPs' – very large online platforms. Deze platforms hebben hun eigen algoritmes en voorwaarden voor inhoudsmoderatie, wat betekent dat instanties geen toegang krijgen of rekening moeten houden met vertraging.
- **Afhankelijkheden eigen infrastructuur:** Overheidsinstellingen gebruiken diverse cloud-diensten. Dit creëert afhankelijkheid qua toegang en beveiliging. Men is afhankelijk van de expertise en technologie van deze bedrijven voor bescherming tegen cyberaanvallen. Databeheer valt vaak niet onder Nederlandse wetgeving.
- **Gebrek aan transparantie:** OpenAI kwam al meerdere malen naar buiten over misbruik van ChatGPT door statelijke actoren. Hoewel private partijen deze informatie doorgaans delen met inlichtingendiensten maken zij hun eigen afwegingsprocessen en zijn zij niet gebonden aan eisen van transparantie en verantwoording waar publieke actoren wel aan gebonden zijn. Een ander voorbeeld is Palantir. Deze software wordt gebruikt voor gegevensanalyse, bijvoorbeeld voor terrorismebestrijding. Er blijft echter maar beperkt zicht op wat er onder de motorkap gebeurt.
- **Spionagerisico's:** waar bijvoorbeeld Chinese componenten worden gebruikt voor surveillance en noodhulp kunnen risico's ontstaan voor privacybescherming en de nationale veiligheid.

Gelimiteerde bevoegdheden in de samenwerking met technologiebedrijven.

Technologiebedrijven vallen vaak buiten de jurisdictie van de Nederlandse wetgeving. Dit bemoeilijkt het afdwingen van medewerking en compliceert tenminste de juridische samenwerking. De juridische complexiteit kan met name situaties hinderen waarin snel ingrijpen noodzakelijk is. Ook treden er forensische complicaties op. Als gegevens op een onrechtmatige manier verworven zijn conform Nederlandse normen, kan het moeilijk zijn om deze informatie juridisch in te zetten. De combinatie van deze factoren heeft een directe impact op de mogelijkheden voor publiek-private samenwerking op juridisch en forensisch niveau. De afhankelijkheid kan leiden tot een gebrek aan vertrouwen dat juist noodzakelijk is.

Voor geweldsbeheersing wordt ook de staat steeds afhankelijker van civiele partijen.

Civiele inlichtingen zijn onontbeerlijk in de toenemende onoverzichtelijkheid in het online domein. In een tijdperk van toenemende digitalisering en complexe netwerken van extremistische groepen is de rol van civiele inlichtingen cruciaal. Organisaties zoals Bellingcat demonstreren hoe open source-inlichtingen (OSINT) en burgerjournalistiek waardevolle informatie kunnen leveren over geweldsincidenten en extremistische activiteiten.

Implicaties van afhankelijkheden. Afhankelijkheid kan problematisch zijn, vooral in situaties waarin snelle actie vereist is. Bovendien kan de besluitvorming in de publieke sector worden

beïnvloed door commerciële belangen, wat kan conflicteren met publieke waarden zoals transparantie. Maar de afhankelijkheid heeft ook gevolgen voor de eindverantwoordelijkheid voor de veiligheid. De overheid moet overwegen in hoeverre het acceptabel is om kritieke infrastructuur en veiligheidstools in handen te geven van private entiteiten, die mogelijk niet dezelfde prioriteiten of verantwoordelijkheden hebben. Er moet een balans worden gevonden tussen het benutten van private innovaties en het waarborgen van publieke belangen, waarbij de overheid een actieve rol moet spelen in het ontwikkelen van een strategisch partnerschap met deze technologiebedrijven om gezamenlijke doelen te bereiken.

3.7. De onzekere wereldsituatie beïnvloedt de geweldsdreiging van buitenaf

Achtergrond. De multipolaire wereld is de nieuwe werkelijkheid. Dit uit zich in mondiale spanning, versterkte competitie en verscherpte ideologische breuklijnen. Gradueel raakt Nederland sterker betrokken bij de Oekraïneoorlog en een mogelijke toekomstige oorlog van de NAVO met het Rusland van Poetin. Dit schept een nieuwe werkelijkheid voor Nederland dat gewend was geraakt aan vrede en in de luxepositie kon verkeren van 'trans-Atlantische volger.' Er zijn directe spanningseffecten voor onze samenleving door toedoen van oorlog en conflict. Daarnaast ondervindt de samenleving een hybride geweldsdreiging: er hangt een voortdurende dreiging over het land van heimelijke acties die kunnen worden uitgevoerd tegen onze vitale infrastructuur en onze democratie. Deze dreiging ontlokt een reactie van de samenleving: overheid doet een groter beroep op burgers om zich weerbaar te maken, burgers blijken zich sterker in te stellen op onzekere tijden. Geleidelijk wordt zo de staat van koude oorlog het nieuwe normaal.

Oorlog daar is oorlog hier? – 'conflict overspill' naar Nederland. Internationale brandhaarden kunnen directe spanningen veroorzaken in de Nederlandse samenleving. Ten eerste kan dit veroorzaakt worden door vluchtelingenbeleid: Nederland biedt veiligheid aan vluchtelingen, maar ontvangt daarmee ook de etnische, religieuze en politieke conflicten die zij meebrengen.¹¹⁹ Deze spanningen kunnen in Nederland voortleven, vooral in vluchtelingengemeenschappen waar historische vijandigheden blijven bestaan (zie ook kader hieronder). Ook door acute migratiestromen die op gang komen door oorlog kunnen maatschappelijke spanningen toenemen. Ten tweede kunnen buitenlandse spanningen zich voortzetten via diasporagroepen en culturele identiteiten die zich tegengesteld tot elkaar verhouden. Zo zorgt de Gaza-oorlog voor grote interne verdeeldheid en verzet in verschillende Nederlandse steden.¹²⁰ Ten derde is er buitenlandse inmenging die effectiever is in Nederland door de openheid van de samenleving en de hoge mate van diversiteit in cultuurgroepen en hun eigen loyaliteiten. De online realiteit speelt hier wederom een rol. Via online kanalen kunnen buitenlandse regimes of groepen uit het moederland loyaliteit opeisen van diaspora-groepen in Nederland. Het is makkelijker om propaganda te verspreiden en te mobiliseren. Buitenlandse actoren maken zo gebruik van hun 'lange arm' om conflicten van buitenaf te escaleren. In 2019 was er landelijk aandacht voor oproer tussen Turken en Koerden in Rotterdam.¹²¹ Ook waren er de Eritrese rellen in Den Haag.¹²²

119 AIVD en NCTV, *Statelijke inmenging in diasporagemeenschappen in Nederland*, 2024, p. 37.

120 NOS, *Aanval op betogers na pro-Palestinademonstratie Amsterdam, zeven arrestaties*, 2024.

121 NOS, *Tientallen arrestaties rond anti-Turkije-protest Koerden in Rotterdam*, 2019.

122 NOS, *Celstraffen voor negen Eritreeërs na rellen in Haags zalencentrum*, 2024.

Oorlogsmisdadigers in Nederland? In Nederland waren er in 2023 tenminste 100 vreemdelingen met een 1F-status. Dit zijn (vermoedelijke) oorlogsmisdadigers die het recht op asiel kan worden ontzegd. Een groot deel wordt echter om humanitaire redenen nooit uitgezet. Het werkelijke aandeel mensen met een verleden van oorlogsmisdaden is onbekend. De vraag is of er van mensen met een gewelddadig verleden een verhoogde dreiging uit gaat. Wetenschappers Alette Smeulers en Maarten Bolhuis relativeren dit: "Er zijn weinig gegevens die ondersteunen dat oorlogsmisdadigers in veilige landen sneller overgaan tot geweld." Daar staat tegenover dat het probleem slecht in beeld is. Ook waar- schuwen zij voor de effecten van antimigratiesentiment: het is bekend dat maatschappelijke uitsluiting terugval naar trauma in de hand werkt. Vanuit uitvoerend perspectief komt in de interviews een sterkere zorg naar voren: ervaringen in oorlogsgebied of voormalig IS-gebied kunnen een factor zijn in bijvoorbeeld eengerelateerd geweld of radicalisering. Ook speelt oorlogsverleden een rol binnen diasporagemeenschappen waarin spanningen kunnen ontstaan. Er zijn initiatieven van vluchtelingen om zelf oorlogsmisdadigers te identificeren. Vaak durven mensen niet te getuigen omwille van represailles.

Hybride acties zijn relevant omdat ze laten zien hoe 'klassieke' geweldsdoelen met nieuwe middelen worden bereikt.

Toenemend geweld uit hybride conflictvoering. Hybride tactieken combineren conventionele militaire operaties met onconventionele methoden zoals cyberaanvallen, desinformatiecampagnes, economische druk, sabotage, omkoping van bewindspersonen en het gebruik van proxygroepen zoals hackerscollectieven of internetdienstverleningsbedrijven.¹²³ Kenmerkend voor hybride tactieken is dat aanvallen niet officieel opgeëist worden. Inmiddels worden aanvallen brutaler van aard en vaker toegeschreven aan met name de Russische en Chinese regimes. Hybride aanvallen zijn in principe gericht op doelen van destabilisatie. Acties zijn bijvoorbeeld gericht op het (kunnen) raken van de vitale infrastructuur¹²⁴ of het beïnvloeden van de publieke beeldvorming of democratische processen. Deze activiteiten raken de symbolische kwetsbaarheden van onze open samenleving: de hoge mate van technologische afhankelijkheid en de noodzakelijk open processen van meningsvorming en democratie. Het is de vraag of hybride geweldsverschijnselen als geweld moeten gelden. Toch zijn deze ontwikkelingen relevant omdat ze laten zien hoe 'klassieke' geweldsdoelen met nieuwe middelen worden bereikt en maatschappelijke kwetsbaarheden exploiteren. Ze creëren onzekerheid en werken ondermijnend voor het vertrouwen in de Nederlandse weerbaarheid.

De aanval op BabyTV in april 2024 betrof een cyberaanval waarbij hackers de programmering van de zender overnamen en vervingen door Russische propaganda en oorlogsbeelden. Hoe dit soort aanvallen gebeuren en wie verantwoordelijk is blijft voor het publiek doorgaans mistig. De aanvallen, gericht op kinderen, benadrukken de kwetsbaarheid van de Nederlandse high-trust samenleving.

¹²³ HCSS & TNO, *Nieuwe technologieën, veranderende strategieën: vijf trends in het hybride dreigingslandschap*, 2024, p. 13.

¹²⁴ NOS, *Treinverkeer Frankrijk ontregeld door sabotage, vlak voor opening Spelen*, 2024.

Burgerlijke betrokkenheid bij een weerbaar Nederland. “Naarmate de wereld onveilig wordt, trekken Europese staten zich terug, maar verwachten ze dat anderen hun rug dekken. Burgers in die rijke staten eisen vaak dat diplomaten en soldaten de wacht houden, maar weigeren zelf waakzaam en verantwoordelijk te zijn. In plaats van zo'n lege vesting op te richten, moet de staat zichzelf omvormen tot een citadel: een citadel van kracht, deugd en waardigheid.”¹²⁵ Hoewel deze vergelijking mogelijk vergezocht lijkt, wordt in het meest recente AIV rapport van juni 2024 getiteld 'hybride dreigingen en maatschappelijke weerbaarheid' een expliciete analyse gemaakt van de verschillende artikelen in de grondwet die de staat het recht geven om burgers verplichtingen op te leggen voor de civiele verdediging van het land.¹²⁶ Hiermee wordt het duidelijk dat er steeds nadrukkelijker wordt nagedacht over de rol die de burger kan en moet spelen in de landsverdediging. De bereidwilligheid van de Nederlandse bevolking om de nationale veiligheid te ondersteunen groeit sterk. Waar vlak na de Russische invasie van Oekraïne in april 2022 de 'bereidheid om te vechten voor de verdediging van Nederland' bij Nederlanders slechts 16% was, steeg dit naar 49% in juni 2024.¹²⁷¹²⁸ De verklaring voor de stijging werd als volgt beschreven: “Mensen hier hebben steeds sterker het gevoel dat hun democratie, hun manier van leven op het spel staat. Ze zijn bereid daar desnoods iets voor op te offeren.” Dit is in lijn met de observatie van Commandant der Strijdkrachten Onno Eichelsheim, die stelt dat Nederlanders in enquêtes het hoogst van alle Europeanen scoren omtrent bewustwording van een mogelijk conflict.¹²⁹

Geweld vanuit de ruimte. Strategisch analisten richten hun blik steeds vaker op geweld in en vanuit de ruimte. Dit is begrijpelijk omdat er grote belangen en kwetsbaarheden spelen. Er is al tijden sprake van een nieuwe space race.¹³⁰ Zo heeft bijvoorbeeld Rusland al een prototype voor een nucleaire satellietkiller die rond de aarde vliegt.¹³¹ Dreigingen vanuit de ruimte zijn ook voor Nederland van grote impact. De samenleving is inmiddels zo afhankelijk van satellieten dat uitval zal leiden tot grootschalige problemen. En omdat zo veel van de ontwikkelingen in de ruimte inmiddels afhankelijk zijn van de private sector wordt het steeds lastiger om er controle over te houden.

3.8. Wat betekenen deze trends voor de maatschappelijke stabiliteit?

Waar de hoofdtrends zijn beschreven blijft de vraag: *so what?* Wat zijn de bredere implicaties voor de maatschappelijke stabiliteit? Maatschappelijke *instabiliteit* is een systemisch risico waarbij het vertrouwen tussen burger-overheid en burgers onderling dermate keldert dat er scheurtjes ontstaan in de democratische rechtsorde en de kans op geweld toeneemt. De complexiteit van dit systemische risico is moeilijk meetbaar te maken. Maar we kunnen wel verbanden schetsen die er toe lijken te doen. Kijken we naar de hoofdtrends dan levert dat bijvoorbeeld de volgende inzichten op:

¹²⁵ Jonathan Holslag, *The Citadel state*, 2023, p. 1.

¹²⁶ AIV, *Hybride dreigingen en maatschappelijke veerkracht*, 2024, p. 40.

¹²⁷ Motivaction, *Weinig Nederlanders bereid te vechten voor het vaderland*, 2022.

¹²⁸ NRC, *Steeds meer Nederlanders zijn bereid te vechten – en sneuvelen – voor Nederland*, 2024.

¹²⁹ Het Parool, *Hoogste militairen bereiden Nederland voor op oorlog: 'Het is code oranje, maar niemand die het ziet.'* 2024.

¹³⁰ CIGI, *Are We Prepared for a New Era of Spacefaring*, 2024.

¹³¹ De Telegraaf, *VS Waarschuwt voor Russische Testmodel Satelliet Killer*, 2024.

Er is sprake van een samenspel van factoren, waarin polarisatie, politieke ontevredenheid en randvoorwaarden zoals de mogelijkheid tot snelle online organisatie in elkaar grijpen.

1. De betekenis van geweld in transitie: Nieuwe vormen en bredere definities van geweld zorgen voor maatschappelijke verdeeldheid over 'slachtofferschapnarratieven.' Deze verdeeldheid geeft op zijn beurt weer voeding aan polarisatie.
2. Afname en toename van geweld: Geweldsmeldingen dalen, maar de hoeveelheid verborgen geweld zou een waarschuwing moeten zijn dat er mogelijk 'red flags' zijn die we missen, bijvoorbeeld in relatie tot het zicht op online geweldsverheerlijking en -organisatie.
3. Complexere maatschappelijke effecten: Geweld heeft diepere gevolgen voor de maatschappelijke stabiliteit dan slachtofferschap alleen. Bijvoorbeeld het geweld tegen professionals met een publieke taak weerspiegelt een samenleving die er niet in slaagt haar leden te corrigeren omdat de sociale bindingen te dun zijn en het gezag uitgehold.¹³²
4. Online geweldsverheerlijking: Online geweldsverheerlijkende propaganda grijpt aan op grieven over thema's zoals immigratie, economische ongelijkheid en de rol van overheidsinstellingen. Het helpt ondermijnende krachten bovendien wanneer subversieve krachten politieke legitimiteit ontvangen van politieke mainstreampartijen.
5. Democratisering van geweldstechnologie: Toegang tot geavanceerde geweldstechnologie verspreidt zich, wat zorgt voor een grotere dreiging door kleinere groepen en extremistische eenlingen. Technologie geeft zo veel meer offensieve capaciteit aan partijen met subversieve motieven.
6. Druk op het statelijke geweldsmonopolie: De legitimiteit van overheidsoptreden wordt kwetsbaarder wanneer de overheid voor geweldsbeheersing te afhankelijk wordt van de private sector. Wantrouwen over de deep state is snel gezaaid en geeft weer aanleiding voor anti-institutionele dynamiek.
7. Onzekere wereldsituatie: Internationaal conflict en buitenlandse inmenging verhogen het risico op geweldsdreiging van buitenaf. Statelijke actoren misbruiken bestaande situaties en democratische breuklijnen om wantrouwen te zaaien en het statelijk gezag te ondermijnen.

Geweld als gevolg van maatschappelijke instabiliteit. Geweld en maatschappelijke problemen versterken elkaar vaak, zoals te zien is in landen met een zwakke of afwezige rechtsstaat. De recente geschiedenis laat zien dat ook stabiele westerse democratieën symptomen van democratische onttakeling kunnen vertonen.¹³³ In Duitsland vallen de activiteiten van de Reichsbürger op. In april 2024 begon het grootste proces tot nu toe tegen deze groep, waarbij honderden wapens en munitie in beslag werden genomen. In de Verenigde Staten toonde de Capitoolbestorming in januari 2021 de kwetsbaarheid van de Amerikaanse democratie, en Groot-Brittannië zag recente anti-immigratieprotesten die uitmondde in geweld. Deze voorbeelden zijn niet te begrijpen als incidenten louter aangedreven door subversieve krachten. Er is sprake van een samenspel van factoren, waarin polarisatie, politieke ontevredenheid en randvoorwaarden zoals de mogelijkheid tot snelle online organisatie in elkaar grijpen. Het academisch perspectief bevestigt deze fragiliteit door een optelsom van zaken. Volgens burgeroorlogsspecialist Barbara Walter kan het omverwerpen van democratieën daarom ook in moderne tijden plaatsvinden. Dit gebeurt het snelst wanneer democratieën in een 'anocratie' veranderen.¹³⁴ Dit is een systeem waarin democratische mechanismen verzwakken en politieke facties op identitaire basis strijden om macht. Landen die in deze categorie vallen, hebben volgens statistieken een veel hogere kans op massaal intern geweld. Er zijn daarom waarschuwingssignalen. Maar de dynamiek van een democratische rechtsorde is uiteindelijk afhankelijk van te veel variabelen. Walter wijst bijvoorbeeld wel op een

132 Rijksoverheid, *Actieprogramma Taskforce Onze Hulpverleners veilig*, 2021.

133 Levitsky, S., & Ziblatt, D. *How Democracies Die: What History Reveals About Our Future*, 2018.

134 Barbara Walter, *How Civil Wars Start*, 2022.

sterke correlatie tussen de afnemende democratische legitimiteit van de Verenigde Staten onder Donald Trump en de Capitoolbestorming.

Nederland en de mogelijkheid van politiek geweld. Hoewel Nederland geen directe dreiging van politiek geweld of een omverwerping van de democratische rechtsorde kent, zijn er toch zorgen over toenemende instabiliteit. Nederland scoort hoog op de World Justice Project Rule of Law Index, die de kwaliteit van de rechtsstaat meet, en de cultuur binnen instituties toont een sterk plichtsbesef om democratische processen te beschermen. Maar er zijn ook zorgwekkende trends. Net als in andere Europese landen zien we in Nederland toenemende bedreigingen tegen politici, een verjonging van extremisten, en een toename van online geweldsverheerlijking. Volgens de AIVD groeit het aantal mensen dat gelooft in samenzweringstheorieën. In verschillende rapporten, waaronder de HCSS-studies *De Staat van de rechtsstaat* en *Het sociaal contract*, wordt besproken hoe er in Nederland sprake blijft van verticale grieven. Ook het middenveld, dat vaak als stabiliserende factor in de samenleving fungeert, toont tekenen van ontevredenheid en cynisme. Het is zorgwekkend dat 15% van de Nederlanders in de omvolkingstheorie gelooft.¹³⁵ Dit alles draagt bij aan een klimaat waarin subversieve bewegingen aan kracht winnen. Daarnaast worden ons land beïnvloed door externe factoren, zoals de oorlog in Oekraïne, waardoor er sprake is van buitenlandse inmenging en propaganda die gericht is op het destabiliseren van Westerse democratieën. Een systeem van indicatieve trends, gecombineerd met een bredere blik op maatschappelijke voedingsbodems voor geweld, kan helpen om potentiële escalaties te signaleren.

¹³⁵ De Telegraaf, *Ruim 15 procent Nederlanders gelooft in theorie over omvolking*, 2024. Gebaseerd op onderzoek door het Kieskompas. Daarbij was de vraag: 'Ik denk dat een deel van de politieke elite opzettelijk probeert de oorspronkelijke Nederlandse bevolking te vervangen door niet-westerse immigranten'.

4. Hoe ons te verhouden tot het geweld dat nog komen gaat?

Welke mogelijkheden op strategische hoofdlijnen zijn er om met veranderend geweld om te gaan? Op basis van de analyse geven we mee welke oriëntatiepunten en dilemma's zich aandienen in het accommoderen naar de besproken ontwikkelingen op het gebied van geweld.

4.1. Beleid richten tegen geweld in een gepolariseerde tijd

Het maatschappelijk klimaat zal de komende jaren vermoedelijk sterk gepolariseerd blijven. Wereldwijd, maar met name in de VS, is groeiend verzet tegen beleid gericht op diversiteit en inclusie.¹³⁶ Andersom roept het neoconservatisme weer fellere reacties op. Analisten waarschuwen dat de maatschappelijke situatie instabieler wordt en dat er meer kans is op gewapend verzet in een steeds verdeelder klimaat. De kans dat we deze ideologische verharding ook in Nederland voorlopig zal aanhouden is aanzienlijk. Dit heeft consequenties voor het richten van beleid door een overheid die neutraal beoogt te opereren. Progressieve groepen leggen de nadruk op structurele oorzaken van geweld, zoals ongelijkheid, discriminatie en marginalisering, terwijl conservatieve groepen geweld eerder toeschrijven aan slappe knieën, moreel verval of culturele achteruitgang. Deze polarisatie maakt het moeilijk om beleid te vormen dat een brede populatie aanspreekt. Maar er zijn strategische opties om in dit veld van ideologische complexiteit toch vooruit te kunnen.

Op feiten gebaseerd beleid (evidence-based policy). Beleidsmaatregelen op basis van wetenschappelijk onderzoek en bewijs dwingt instanties om de ogen 'op de bal' te houden in plaats van op ideologische motieven te focussen. Het helpt ook om zelf de toon te matigen en het belang van een genuanceerde kijk uit te dragen. In de context van geweld in de samenleving betekent dit dat beleid gebaseerd is op betrouwbare en nauwkeurige informatie over de oorzaken, patronen en gevolgen van geweld. Dit veronderstelt veel samenwerking met universiteiten en kennisinstituten. Het betekent ook dat de effectiviteit van preventieprogramma's zou moeten kunnen worden getoetst.

Scheiden tussen activisme en beleid. Het is van belang om de grenzen tussen politiek-activistische doelen van geweldsbestrijding en beleidsmatige doelen goed te scheiden. We zien

¹³⁶ CNN, *DEI efforts are under siege. Here's what experts say is at stake*, 2024.

omtrent geweld veel activistische aandacht uitgaan naar slachtofferschap. Dit heeft verschillende redenen die ook in §3.1 aan de orde kwamen. We gaven aan hoe het strafrecht kan worden gebruikt om extra politieke aandacht te signaleren voor kwetsbare slachtoffercategorieën. Daaraan kleven bezwaren. Door benadrukking van slachtofferschap dreigt geweld en de inzet van het recht tegen geweld te worden gepolitiseerd. Ook kan de selectieve aandacht voor specifieke slachtoffergroepen veel nadruk vestigen op de identiteit van groepen wat de neutraliteitspositie van de overheid kan aantasten. Een feitelijk gestuurde beleidsfocus helpt om de grens te handhaven. Maar het gaat ook om het aanbrenge van evenwicht in de agendapunten omtrent geweld. Dit brengt ons op een volgend thema:

Vanuit probleemgestuurd perspectief verdient het daderschap minstens zoveel aandacht als het slachtofferschap. Het kan maatschappelijk geen kwaad om de focus soms te verleggen naar het daderschap van geweld. Dit leidt tot een sterkere probleemgestuurde benadering van geweld wat verschillende voordelen biedt. Door de achtergrond en het gedrag van daders te begrijpen, kunnen instanties en gemeenten meer zicht krijgen op oorzaken en gedrag. Dit helpt bij het ontwerpen van gefundeerd beleid. Maar op basis van daderkennis is het ook eenvoudiger om een politiek gefundeerd verhaal te hebben. Welke sociale interventies moeten we uitvoeren of nalaten? Focus op daderschap wordt wel verward met het sympathiseren met daders. Maar de focus op daders hoeft niet alleen 'soft', sociaal-structureel ingegeven beleid op te leveren. Analyse van het daderschap kan ook urgente pijnpunten blootleggen die te maken hebben met law-and-order thema's. Inzake eengerelateerd geweld, bijvoorbeeld, wordt het vermoeden uitgesproken dat de integratie van daders niet op orde is waardoor de kennis over de Nederlandse rechtsstaat summier is en men sneller voor eigenrichting kiest. Dit soort verbanden verdienen het om goed te worden onderzocht om beleid te kunnen stutten met feiten.

Zicht op maatschappelijke stabiliteit. De Rijksoverheid en haar organisaties staan idealiter boven de waan van de dag. Het is belangrijk dat zij dit ook uitdragen in de vorm van visie en beleid. De overheid kan daarom (beleid rond) geweld urgentie toekennen vanuit het brede maatschappelijke belang. Door een langetermijnstrategie uit te zetten die gericht is op een weerbare en intrinsiek vertrouwensvolle samenleving, kan men een breder verhaal vertellen. Dit vereist wel focus op factoren in de breedte, niet alleen op momentane symptomen die opspringen. Door zich te richten op het systemisch maatschappelijk belang van vrede, stabiliteit en veiligheid ontstaat er een overstijgend narratief dat voorkomt dat overheden verdrinken in het gepolariseerde, identitaire klimaat.

De invloed van de online wereld vraagt om een brede visie. De maatschappij staat niet slechts onder invloed van een online ecosysteem maar is steeds meer dat ecosysteem. Bovendien wordt dit ecosysteem niet begrensd. De online werkelijkheid moet niet alleen als een zelfstandige geweldsomgeving worden gezien maar ook als een katalysator voor maatschappelijke instabiliteit, en als zodanig als een risico van statelijk controleverlies. De online werkelijkheid verdient het om te worden gezien als een volwaardige factor; maar een brede visie ontbreekt. Zo staat in het regeerakkoord van het Kabinet-Schoof geen verwijzing naar de online wereld in de veiligheidsparagraaf. Dit terwijl het waarschijnlijk is dat er meer fysieke geweldsincidenten plaatsvinden die te maken hebben met online dynamiek. Een visie zou daarom gewenst zijn die bijvoorbeeld de volgende vraagstukken adresseert:

- Welke dreigingen ontstaan in de online wereld en welke consequenties hebben ze?
- Welke verantwoordelijkheid heeft de overheid om online geweld te signaleren, te monitoren en daarop te handhaven?
- Welke verantwoordelijkheid hebben private en civiele partijen daarin?

- Hoe kan de signalering en beeldvorming van online haat en geweldsverheerlijking worden versterkt binnen een domein dat slechts zeer gedeeltelijk onder statelijke controle staat?
- Hoe kunnen problemen van handelingsverlegenheid voor verschillende partners in de veiligheidssector worden opgelost zodat zij hun beleid en aanwezigheid online in uitvoering kunnen brengen?
- Hoe kan de kennis versterkt worden van effecten op de niet-digitale samenleving?
- Wat helpt goed tegen online radicalisering en geweldsverheerlijking?

Op al deze vragen ontbreekt politiek een sluitend antwoord. Deze passiviteit draagt bij aan de Nederlandse maatschappelijke kwetsbaarheid.

4.2. Bestuursdilemma's in het licht van de democratisering van technologie

De technologische vooruitgang biedt veelbelovende mogelijkheden voor geweldsbeheersing, maar creëert ook dilemma's. In het algemeen zal de volgende wetmatigheid steeds meer van toepassing zijn: *waar technologie slagkracht aan geweldplegers geeft, zullen staten juist sneller tegen ethische en juridische beperkingen aanlopen om met (diezelfde) technologie aan geweldsdreigingen te kunnen beantwoorden*. De staat vecht daarmee met één hand op de rug. De gewelddadige eenling is niet gebonden aan kaders. De staat is extra kwetsbaar doordat zijn legitimiteit op het spel staat. Om deze dilemma's het hoofd te bieden, is het essentieel dat er op breed overheidsniveau nagedacht wordt over welke koers gevaren moet worden. Afwachten en volgen zal eraan bijdragen dat het Rijk (nog) minder grip krijgt en het initiatief naar private partijen vloeit.

Dilemma's tussen veiligheid en burgerrechten. Voor de veiligheidssector is het uitnodigend of zelfs noodzakelijk om technologie in te zetten om signalering, monitoring, forensische processen, profiling of handhavingprocessen te ondersteunen. De andere kant is dat diverse 'ethische miskleunen' met algoritmen overheidsorganisaties terughoudend hebben gemaakt. Bijvoorbeeld, het Land Information Manoeuvre Centre van de Koninklijke Landmacht moest ophouden te bestaan omdat het illegaal persoonlijke gegevens verwerkte voor intelligence doeleinden. Het risicotaxatie-instrument RTI-G, door de politie in ontwikkeling gebracht om 'te vroegsignaleren en geweld tegen te gaan',¹³⁷ moest worden teruggetrokken op grond van bezwaren van privacy, transparantie en verantwoording. De NCTV werd op de vingers getikt wegens de inzet van nepaccounts.¹³⁸ Hoewel deze begrenzing wellicht hoopvol stemt vanuit ethiek en rechtsbescherming roept het ook vragen op: wat als de kaders inderdaad te strak zijn en nieuwe dreigingen zich ongehinderd kunnen opbouwen? De commissie-Brouwers constateerde bijvoorbeeld dat "de krijgsmacht klem zit tussen bestaande kaders en nieuwe dreigingen."¹³⁹ In feite geldt dat voor de bredere veiligheidssector: de ethische kaders in Nederland geven misschien niet altijd genoeg ruimte om mee te kunnen schakelen met de technologische ontwikkeling of broodnodige effectiviteitswinst te behalen bij geringere capaciteit.

¹³⁷ Tweede Kamer, Kamervraag - *Het Risicotaxatie Instrument Geweld (RTI-G)*, 2023.

¹³⁸ Tweede Kamer, *Antwoorden Kamervragen over het bericht over waarschuwing aan oud NCTV chef Schoof over burgers online volgen via nepaccounts*, 2024.

¹³⁹ Ministerie van Defensie, *Rapport onderzoekscommissie Brouwer: 'Grondslag gezocht.'* 2023.

ShotSpotter is een Amerikaanse smart policing-technologie gebruikt om schietincidenten in real-time te detecteren. Het systeem maakt gebruik van 'akoestische triangulatie' om de exacte locatie van een schot te bepalen. Algoritmen berekenen de locatie van het schot. Dit helpt de politie om sneller ter plaatse te zijn. Rond deze technologie ontstaan typerende ethische dilemma's tussen goedaardige effectiviteit en onrechtvaardige neveneffecten die men op de koop toe moet nemen. Geografische lokatieaanduiding heeft het onwenselijke effect dat ook de politiecapaciteit naar deze hot spots vloeit. Hierdoor ontstaan discriminerende effecten: de inzet richt zich voornamelijk op kwetsbare wijken. Ook liggen er misverstanden op de loer wanneer het systeem fouten maakt maar men de uitkomsten veel autoriteit toekent om in te grijpen.

Gedwongen afhankelijkheid van de private sector. Naast het punt dat speelt rond de eigen inzet van technologie, speelt er het vraagstuk van afhankelijkheid van de private techsector. Aan de ene kant is samenwerking onvermijdelijk omdat de afhankelijkheid op allerlei fronten al is ingebouwd. Aan de andere kant is er het risico dat de overheid zich ketent aan buitenlandse bedrijven die niet primair gericht zijn op het publieke belang, en zeker niet op het specifieke Nederlandse belang. Er ontstaat een risico op legitimiteitsverlies. Als de overheid te weinig investeert en afhankelijk wordt is er het verwijt van gebrek aan daadkracht en een uit handen geven van controle. Aan de andere kant liggen er acute en incrementele ethische risico's op de loer. Acute ethische risico's verwijzen naar systemen die in strijd blijken met burgerrechten en die leiden tot directe ophef. Dit wekt het wantrouwen in de hand dat de overheid zich niet houdt aan de eigen waarden, wetten en regels. Een incrementeel risico is dat de staat op termijn te afhankelijk wordt van automatisering, wat kan leiden tot verlies van de menselijke maat. De overheid zal op die manier het hele geloofssysteem in de 'deep state' zelf versterken.

Er liggen grote uitdagingen die niet direct op te lossen zijn. *Uitdaging #1:* onszelf niet 'ethisch uit de markt prijzen', oftewel: voorkomen dat door ethische reserves een zelf opgelegd moratorium ontstaat op technologische geweldsbeheersing en de overheid zichzelf uitsluit van technologische innovatie en up-to-date zijn. *Uitdaging #2:* ervoor zorgen, vanuit een situatie van afhankelijkheid, dat de obstructie van veiligheidsprocessen door private partijen zoveel mogelijk wordt beperkt. De technologische ontwikkeling houdt geen rekening met ethische en rechtsstatelijke reserves en marcheert verder. De strategische autonomie die Europa zoekt is in veel opzichten niet of nauwelijks meer te realiseren. Vrijwel alle 'grote online platforms (VLOPs) zijn buitenlands. Het overgrote deel van AI-innovatie gebeurt buiten Europa. Dit betekent dat er slechts strategische routes liggen van strategische adaptatie. Op grond daarvan zijn er aanknopingspunten te noemen voor een evenwichtige koers.

Aanpassing van wetgeving en bevoegdheden? Herziening van wetten kan meer flexibiliteit bieden aan politie, uitvoeringsorganisaties en veiligheidsdiensten. Soms staan oude wetten de nieuwe realiteit in de weg. Interpersoonlijke online communicatie wordt juridisch bijvoorbeeld nog vaak behandeld onder de norm van het briefgeheim. Maar het is de vraag of een dergelijke norm van toepassing kan zijn op moderne communicatie wanneer die ruimere, impactvolle implicaties heeft. Ook artikel 3 van de Politiewet (2012) is in beginsel een wet voor offline handhaving, die vandaag ook wordt toegepast voor online surveillance. Bezwaren ontstaan hier op het gebied van oneigenlijke toepassing. Dit maakt politieoptreden kwetsbaarder voor botsingen met privacybescherming. Het is onduidelijk welke

We moeten voorkomen dat de overheid zich door een zelf opgelegd ethisch moratorium uitsluit van technologische innovatie.

verantwoordelijkheid de politie precies heeft als het gaat om online surveillance. Waar we ons druk maken over blauw op straat is de vraag ook: Hoeveel blauw zou er online moeten bestaan? De voorbeelden illustreren dat het recht langzaam meebeweegt met de realiteit van technologische ontwikkeling. Om dit te veranderen is de wetgever aan zet, maar de politiek is huiverig voor discussies over privacyschending en bevoegdheidsverruiming. Meer politieke urgentie voor wetsmodernisering zal waarschijnlijk een bredere dialoog vereisen over de problemen die voortkomen uit een toezichtsarme tech-realiteit. Uitvoeringsorganisaties die dicht bij de concrete uitwassen staan hebben een taak om de ernst te laten zien en zo het draagvlak voor verandering te versnellen.

Er zijn op Europees niveau wel belangrijke ontwikkelingen die ook Nederland meer wettelijke instrumenten geven. De Terroristische Content Online-Verordening (TCO-VO), sinds 2022 in werking getreden, verplicht een platform haatcontent binnen een uur te verwijderen. De regelgeving moedigt aan om proactieve maatregelen te nemen om verspreiding van terroristische inhoud te voorkomen. Omdat Brussel boetes kan opleggen en ook de toegang tot de interne markt kan frustreren, ontstaan er op Europees niveau wel meer hefboomen om de private sector tot actie te manen. Grotere platforms (VLOP's) die zich richten op de Europese massa-markt worden responsiever in de handhaving van hun gebruikersvoorwaarden en zoeken ook naar AI-gebaseerde content monitoring om verdachte inhoud sneller te detecteren. Tegelijk zijn er ook steeds meer kleinere platforms die zich aan het toezicht onttrekken en die bovendien slecht reageren op verzoeken tot moderatie. In de nabije toekomst zal de situatie nog onoverzichtelijker worden met de komst van Web 3.0. Dit type internet is gebaseerd op gedecentraliseerde netwerken, zoals blockchain, waarbij geen enkele centrale entiteit volledige controle heeft. Deze structuur biedt gebruikers eindeloze controle en anonimiteit, en maakt het voor de buitenwereld veel moeilijker om haatdragende content te detecteren of te verwijderen. In beleidsmatige en juridische zin wordt het dilemma tussen het belang van privacybescherming en dat van nationale veiligheid verder op de spits gedreven.

Voorkom een moratorium op instrumentatie voor doelen van nationale veiligheid. Het mag niet zo zijn dat door 'ethische miskleunen' een moratorium ontstaat op instrumentatie zoals AI-ondersteunde analyse. Handhaving op geweldstechnologie zal ingewikkelder blijken op het moment dat er geen kennis en kunde in huis is over hoe technologie onder de motorkap werkt. Met behoud van een moreel kompas en met inachtneming van juridische grenzen zal een evenwicht gevonden moeten worden tussen innovatie en publieke verantwoordelijkheid. Hier ligt mogelijk ook een rol voor toezichthoudende partijen in Nederland.

De samenwerking tussen statelijke, civiele en private inlichtingenfuncties verdient een masterplan. Dit masterplan zou richting moeten geven aan het ecosysteem dat feitelijk al ontstaat. Het aanpakken van geweld aanzetten tot geweld op platforms zoals sociale media, gamingfora en niche-websites vereist een geïntegreerde benadering die scheidslijnen tussen overheid, particuliere sector en burgerinitiatieven overstijgt. Kennis en operationele capaciteiten zijn vaker complementair. Bijvoorbeeld, beleidsmedewerkers spreken niet per definitie de taal van online extremisme waar civiele 'OSINT'ers' dat wel doen. Dit is niet alleen een kwestie van jargon, memes en symbolen, maar ook van een diepere participatie in de digitale cultuur. Inlichtingenprofessionals zijn daarnaast soms beperkter in hun capaciteit en bevoegdheden. In verschillende gevallen hebben civiele inlichtingenfuncties al een belangrijke rol gespeeld bij het aan het licht brengen van extremistische netwerken en het ontmaskeren van trollen. Denk aan collectieven als Bellingcat, Citizen Lab, of Capitol Terrorist Exposures. Hun invloed is reeds vertakt naar journalisten, denktanks en ook naar de nationale veiligheidssector zelf. Ook private partijen hebben een rol te spelen. Zij signaleren verdachte cyberactiviteiten vaak het eerst op hun netwerk. Bovendien vormen zij de eerstelijns autoriteit

om op basis van hun gebruikersvoorwaarden op te treden. Vanuit nationaal en Europees perspectief kunnen randvoorwaarden gesteld worden aan VLOPs om in het binnenland aanwezig en aanspreekbaar. Daar staat tegenover dat de regelgevende druk acceptabel moet blijven. Voor experts geldt dat er een zeker belang is dat de online platforms groot blijven en niet gefragmenteerd raken omdat het onmogelijk is om bij talloze online dienstverleners wisselend verzoeken te moeten indienen.

Om de samenwerking tussen statelijke, civiele en private inlichtingenfuncties te verbeteren, is het essentieel dat er systematischer wordt nagedacht over hoe barrières voor informatiedeling en gezamenlijke coördinatie kunnen worden verlaagd. Men kan denken aan publiek-private samenwerkingsmodellen of interdisciplinaire teams waarin experts uit verschillende domeinen samenwerken. Dit soort oplossingen zijn echter niet onomstreden. Belangenconflicten liggen op de loer en de motieven om samen te werken zijn voor civiele als private partijen nooit a priori verbonden aan het publieke belang.

4.3. Investeren in kennis en kunde omtrent geweldspreventie en -bestrijding

Kennisopbouw over geweld, met bijzondere aandacht voor de meest problematische vormen, is essentieel om inzicht te krijgen in de diepere maatschappelijke effecten die geweld heeft en om de juiste beleidsmaatregelen te nemen. Er zijn verschillende accenten waarop gestuurd kan worden met het oog op de hoofdtrends die we in het vorige hoofdstuk hebben beschreven.

Langdurige kennisopbouw is essentieel om geweld te kunnen signaleren en voorkomen.

Figuur 1, onder §3.2, is een case-in-point voor hoeveel wetenschappelijke inspanning er nodig is om orde en overzicht te scheppen in verouderde en versnipperde data. Internationaal laat data zich slecht vergelijken omdat verschillende landen weer andere criteria en geweldscategorieën gebruiken. Politiegegevens en CBS-data over geweldsdelicten geven vaak maar een beperkt beeld gebaseerd op slechts de meldingen en aangiften. De niet-gemelde geweldsrealiteit blijft sterk onderbelicht, tenzij daar specifieke registratie- en onderzoeksmethoden voor in het leven worden geroepen.

Wanneer kennis eenmaal is verworven is het van belang dat deze ook behouden kan worden om de continuïteit van aanpakken te borgen. Alleen al voor eengerelateerd geweld blijkt het een voortdurende uitdaging om in te zien hoe geweld telkens tegen de achtergrond van wisselende culturen ontstaat. De kennis die op deze fenomenen wordt opgebouwd vergt jaren en is dan ook waardevol, zelfs noodzakelijk om preventief beleid te voeren. Dit vraagt daarom om continuïteit in strategie en beleid: er is behoefte aan stabiele geldstromen en stabiele bemensing van eenheden die zich met de bronoorzaken bezighouden. Het vergt daarnaast continue opleiding en training en wetenschappelijke kennisontwikkeling.

Meer focus op minder zichtbare vormen van geweld. Naast de traditionele statistieken over criminaliteit (zoals CBS- en politiegegevens) loont het de moeite te investeren in gegevensverzameling over minder zichtbare vormen van geweld. Dit vereist nieuwe benaderingen voor het meten van subtielere vormen van geweld. Een logische kandidaat is online geweldsverheerlijking. We kennen de uitwassen door online politietoezicht en waarschuwingen door de AIVD en NCTV, maar de omvang en aard van het probleem is onduidelijk. Een andere kandidaat is het geweld dat voorkomt bij mensen die verward of onbegrepen gedrag vertonen.

Om de samenwerking tussen statelijke, civiele en private inlichtingenfuncties te verbeteren, is het essentieel dat er systematischer wordt nagedacht.

Hoewel het aantal meldingen van overlast bij de politie een opwaartse trend vertoont, is het onduidelijk hoeveel meldingen daadwerkelijk te maken hebben met geweld. Dit toont het belang van het differentiëren van dataregistratie. Meer onderzoek zal moeten uitwijzen wat de maatschappelijke effecten hiervan zijn.¹⁴⁰

Meer focus op de minder zichtbare effecten van geweld. Bijvoorbeeld geweld in afhankelijkheidsrelaties, of geweld vanuit verward en onbegrepen gedrag, zijn vormen die zich vaak in de verborgenheid afspelen. We weten niet altijd goed wat geweld in maatschappelijk diepteperspectief nu precies bewerkstelligt. Bijvoorbeeld, welke effecten heeft geweld tegen politici precies? We kennen de gestegen meldingen maar welke effecten heeft deze stijging? Men kan speculeren dat geweld tegen politici het beroep veel minder aantrekkelijk maakt, of alleen nog maar een bepaald weerbaar profiel aantrekt met een dikke huid (de 'Teflon-politicus'). We weten dit niet precies, maar deze kennis is essentieel om de gevolgen te begrijpen voor de democratie. Een ander voorbeeld: We weten weinig over hoe online activisme de drempels verlaagt voor mensen om ook in de fysieke publieke ruimte over te gaan tot geweld. Meer kennis hierover zou helpen om te kunnen beoordelen tot hoever de greep van online influencers reikt en wat mensen er toe brengt een verstrekkende tolerantie tegenover geweldsgebruik te ontwikkelen. Een derde voorbeeld is dat er weinig kennis is over hoe geweldsmantifestaties aangrijpen op gevoelens van onbehagen en angst. Het SCP bouwt kennis op over gevoelens van onbehagen in Nederland maar het is onduidelijk welke vormen van geweld verantwoordelijk zijn voor sceptische en negatieve gevoelens over de samenleving.

Vooruitdenken: meer kennis over de implicaties van de democratisering van technologieën. Technologieën zoals kunstmatige intelligentie, quantum computing en 3D-printing worden steeds toegankelijker. Ten dele levert dat kansen op voor innovatie en groei. Tegelijkertijd ontstaan er complexe uitdagingen die te maken hebben met dual use. Een diepgaand begrip is nodig om antwoorden te ontwikkelen, enerzijds uit het oogpunt van beheersing, anderzijds vanuit ethisch oogpunt. Maar op veel van deze thema's wordt met name door de politiek maar weinig vooruitgedacht. HCSS pleitte al eerder voor een offensieve, mensgerichte innovatiestrategie. We kunnen het ons niet permitteren om afwachtend te zijn. In feite loopt Europa op vele technologieën al een verloren race. De afhankelijkheid van Amerikaanse big tech op het gebied van software, social media en AI is nog maar het begin. De kolonisatie van het brein (Neuralink) of dat van de ruimte (SpaceX) dreigt zelfs handen te vallen van met name private partijen. Hoe houden Europese landen greep op de dreigingen? Dit is zowel een governance als een preparatief vraagstuk.

Meer zicht op geweld en maatschappelijke stabiliteit. Als we beter willen begrijpen wat de Nederlandse kwetsbaarheid is voor politiek gemotiveerd massageweld, is meer kennis nodig over hoe geweld kan ontstaan op basis van een optelsom van trends en voedingsbodems. Geweld is een factor in het versterken van het systemisch risico van maatschappelijke instabiliteit. Tevens is politiek geweld een resultante van maatschappelijke instabiliteit. Hoewel een totaalbeeld bouwen onhaalbaar lijkt en ook een gevaarlijke ambitie kan zijn (het model regeert de werkelijkheid in plaats van andersom), is het toch van belang dat er op een meer holistische manier gekeken wordt naar hoe voedingsbodems en factoren op elkaar ingrijpen. Democratie en rechtsstaat zijn kwetsbaar als systemen. Deskundigen zijn het erover eens dat de migratiereellen in Southport pas begrijpelijk worden vanuit een maatschappelijk totaalperspectief van etterende voedingsbodems. Deze zijn sociaal, economisch én politiek. Ze ontwikkelen zich sluipend maar vaak staan veel signalen al langere tijd op rood. Tevens is de online wereld onbetwistbaar een sterk aanjagende factor voor het ontstaan van politiek gemotiveerd

140 Tweede Kamer, *Factsheet verward en onbegrepen gedrag*, 2024.

geweld. We kunnen daarom preventief lering trekken uit factoren in de diepte en de breedte. Dit staat haaks op de repressieve benadering die men vaak kiest op basis van een gesimplificeerd dreigingsbeeld. Geweldsuitbarstingen worden door bestuurders aangepakt op basis van hun acute symptomen en risico's. Het is opportuun om een dadergroep aan te kunnen wijzen die als richtpunt fungeert. Een te eenzijdige focus kan echter het zicht ontnemen op de bredere maatschappelijke voedingsbodems die spelen.

4.4. Sturen binnen de onderlinge burgerlijke verhoudingen

Burgerinitiatieven tegen geweld. Het verminderen van geweld binnen de samenleving wordt gestimuleerd door initiatieven van burgers zelf. Althans, in theorie. Hoewel er veel gezegd is over mogelijkheid en wenselijkheid van burgerparticipatie en burgermoed als instrument tegen geweld en criminaliteit, is er geen onderzoek dat de werkelijke impact ervan staft. Wel zijn er aanwijzingen dat sociale activiteiten een bredere politieke participatie bevorderen.¹⁴¹ Burgers kunnen vanuit hun eigen gemeenschap belangrijke stappen zetten om sociale bindingen te bevorderen en geweld te voorkomen. Dit kan zijn beslag krijgen in de vorm van talrijke initiatieven: buurtcomités, wijkwachten, peer mediation-programma's op scholen, burgerplatforms tegen geweld of online campagnes. Het tonen van solidariteit binnen lokale gemeenschappen is op zijn minst een hoopgevende manier om vrede en veiligheid te waarborgen in de lokale samenleving. Elk sociaal initiatief heeft bovendien de potentie om isolement te verlagen. Maar we zouden meer moeten begrijpen van de werkelijke versterkende effecten ervan. Er ligt een taak voor gemeenten om dit begrip op niveau te brengen en strategie te ontwikkelen voor het faciliteren van grassroots initiatieven tegen geweld of voor slachtoffers van geweld die zich kunnen bewijzen.

Burgers hebben zelf een aandeel om extremistische geweldsverheerlijking online onder kinderen en jongeren te voorkomen. Op het thema van online extremistische geweldsverheerlijking valt op hoe jong betrokkenen vaak nog zijn. Er zijn voorbeelden van kinderen die selfies delen met wapens, nazivlaggen of pronken met drugsgebruik of seksuele daden. In game-omgevingen worden extremistische teksten gedeeld of bloederige scenario's van een rassenoorlog nagespeeld. Zolang instanties maar beperkt zicht kunnen houden op wat er online gebeurt moet er een verantwoordelijkheid liggen bij het opvoedend ecosysteem rondom kinderen. Ouders, verzorgers en leraren kunnen kinderen en jongeren informeren over de gevaren van extremistische inhoud online. Door open gesprekken te voeren over wat ze online uitspoken, kunnen ze helpen bij het herkennen van schadelijke content. Burgers kunnen daarnaast verdachte of extremistische inhoud melden bij de relevante autoriteiten of platforms.

De disruptie van extremistische narratieven. Alternatieve narratieven kunnen volgens deskundigen een krachtige rol spelen in de ontzenuwing van gewelddadig extremistische gedachtegoed. Dit is met name effectief bij individuen die radicaliseren omdat ze beïnvloedbaar, eenzaam en gefrustreerd zijn. Experts wijzen bijvoorbeeld op dit soort narratieven in de incel-cultuur waarin spontaan parallelle niet-gewelddadige kanalen ontstaan waarin spijtoptanten of twijfelaars positieve ervaringen delen en spreken over hoe ze geweld hebben afgezworen. Deze ontstaan vanuit de eigen online incrowd en zijn geloofwaardig. Radicale

¹⁴¹ Olaf Kugel, *Politieke Participatie in Nederland: De invloed van sociale activiteiten op politieke participatie en de rol van sociaal vertrouwen*, 2023.

Burgers hebben zelf een aandeel om extremistische geweldsverheerlijking online te voorkomen.

narratieven dehumaniseren door vijandbeelden te versterken en haat te rechtvaardigen. Door positieve en alternatieve narratieven aan te bieden, kan men deze dynamiek doorbreken en mensen helpen om zich los te maken van de echokamers. Men kan elkaar wijzen op feiten en kritisch denken, verhalen delen over de uitzichtloosheid van een weg van geweld, of ervaringen delen op het gebied van zelfhulp. Deradicaliseringsinitiatieven geleid door voormalige extremisten die zelf de taal spreken, kunnen een krachtig tegenwicht bieden.

Geweld in het perspectief van weerbaarheid. Waar de maatschappelijke rol van geweld het liefst zo klein mogelijk wordt gehouden, ontstaat er tegelijkertijd een nieuwe Koude Oorlogmentaliteit waarin we van burgers vragen zich op het ergste voor te bereiden. Dit voelt tegenstrijdig. Toch hebben we geen andere keus dan burgers op een constructieve manier te overtuigen van hun aandeel in de bescherming van onze kwetsbare open samenleving. Oorlogen buiten onze grenzen, en de spanningen die dat intern oplevert, maken duidelijk dat Nederland een relatief vreedzaam paradijs is in een gewelddadige wereld. Waar mensen nog niet overtuigd zijn van de kwetsbaarheid van onze samenleving voor geweld, ligt er een taak om duidelijk te blijven maken dat een vreedzame samenleving niet vanzelfsprekend is. Dit grijpt aan op eerdere punten van support, en visie en communicatie op wat er van burgers verwacht wordt.

4.5. Hoe nu verder?

Om een gefundeerde aanpak van geweld in onze samenleving verder te versterken, is een uitgebreide en samenhangende strategie nodig die vier essentiële elementen combineert. De volgende vier punten kunnen hierbij als bouwstenen dienen:

Kernpunt	Toelichting
<i>Het urgente mag het belangrijke niet verdringen</i>	<p>Het besturen met betrekking tot geweld vraagt om...</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) ... een feitelijk geïnformeerd perspectief op (de impact van) geweld. Dit helpt om keuzes te maken en te kunnen verantwoorden; 2) ... bestuurlijke moed om kritische weerstand te bieden aan wat eventuele geladen politieke discussies over geweld proberen 'af te dwingen'; 3) ... een laterale blik op geweld in de samenleving, om zo te kunnen prioriteren op geweldsvormen die risicovol zijn in het bredere perspectief van maatschappelijke stabiliteit (en niet 'slechts' op grond van de significantie van hun eigen directe slachtoffereffecten); 4) ... communicatievaardigheden om deze keuzes begrijpelijk te maken voor het grotere publiek dat zich vaak juist vastbijt in de ophef van het moment.
<i>Daarom: een brede kennisagenda over de impact van geweld</i>	<p>Om uiteindelijk te kunnen prioriteren zou onderzoek met elkaar in contact moeten worden gebracht. Dit vergt investering in een landelijk informatiebeeld over geweld. Er is behoefte aan meer fenomeenanalyse (welke vormen zien we ontstaan en wat gaan we daarvan merken?), meer begrip van meerjarige trendontwikkelingen (welke geweldsvormen komen nu werkelijk veel voor en vertonen een zorgwekkende stijging?), en meer kennis over de impact en cascade-effecten van geweldsvormen (welke geweldsvormen zijn extreem schadelijk als het gaat om de brede effecten?). Om een solide basis voor beleid te bieden, is het essentieel dat beleidsmakers bovendien toegang hebben tot een zo breed mogelijk informatiebeeld waarin deze kennis kan worden geleverd.</p>
<i>Daarom: investeren in onderschatte domeinen van geweldsdreiging</i>	<p>Om tot dit informatiebeeld te komen zal onvermijdelijk meer aandacht uit moeten gaan naar minder zichtbare of groeiende toekomstige dreigingen, zoals de democratisering van technologieën die geweld faciliteren (bijvoorbeeld 3D-geprinte wapens en drones) en de toename van online geweldsverheerlijking. Zonder deze investeringen blijft kennis gefragmenteerd en zullen preventie en aanpak tekortschieten.</p>
<i>... om te komen tot meer gefundeerde en gefocuste vormen van aanpak</i>	<p>Wanneer de hierboven beschreven elementen in onderlinge samenhang worden gezien, ontstaan de (betere) voorwaarden voor een gezond ecosysteem van kennis- en samenwerkingsinitiatieven op het gebied van geweld en de aanpak ervan. Het succes hangt af van de bereidheid om blijvend te investeren, en om samen te werken daar waar juist een situatie van verkokering bestaat.</p>

The Hague Centre
for Strategic Studies

HCSS

Lange Voorhout 1
2514 EA The Hague

Follow us on social media:

@hcssnl

The Hague Centre for Strategic Studies

Email: info@hcss.nl

Website: www.hcss.nl